

211 906

**ПАНЧАКЕНТИ ҚАДИМ
ДРЕВНИЙ ПЕНДЖИКЕНТ
ANCIENT PANJEKENT**

ПАНЧАКЕНТИ ҚАДИМ

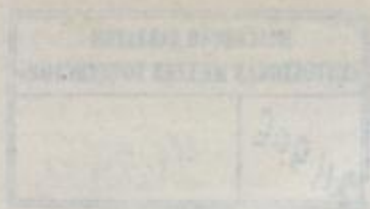
Муаллиф ва Мураттиб
А. Исҳоқов

МАШРИҒИ «ИРФОН», ДУШАНБЕ 1982

ДРЕВНИЙ ПЕНДЖИКЕНТ

Автор — составитель
А. Исаков

ДУШАНБЕ, ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИРФОН», 1982

ANCIENT PANJEKENT

Compiler
A. Isakov

DUSHANBE, «IRFON» PUBLISHING HOUSE, 1982

Исследовательская централизованная библиотека с АБС СИСТЕМА	
902.6 Д 73	5134
63.4	№ 29

МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ «КИТОБХОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН»	
24906	902.6

Автор-составитель А. Исаков

Ҳафрийи Панҷакенти Қадим соли 1946 бо ташаббуси академики АФ СССР В. Ғ. Ғафуров тахти роҳбарии олими бузурги шарқшинос, аъзо-корреспонденти АФ СССР, академики АФ Республикаи Тоҷикистон А. Ю. Якубовский оғоз ёфт.

Зарурати илмӣ омӯзиши димнаҳои Панҷакенти Қадим боиси он шуд, ки А. Ю. Якубовский, беҳтарин археологҳою шарқшиносон М. М. Дьяконов, А. М. Беленицкий, А. И. Тереножкин, И. В. Бентович, меъмор В. Л. Воронина, сиккашинос О. И. Смирнова ва чанде дигаронро ба ин ҷо таклиф намояд.

Дар он солҳо ба ҳайати бостоншиносони Панҷакенти Қадим аспирантҳо ва студентон Н. Н. Неъматов, А. Ҷ. Ҷалилов, А. М. Мандельштам, Б. Я. Ставиский, О. Г. Большаков ва дигарон ҷалб карда шуданд, ки онҳо имрӯз олимони намоёни мамлакат ҳисоб меёбанд. Якчанд сол дар ҳафриёти биноҳои алоҳидаи он олимони номии мамлакатамон В. А. Лившиц, В. Г. Лукокин, Е. В. Зеймаль ва дигарон ширкат доштанд. Гурӯҳи дигари олимони Ҷ. П. Пулодов, Ю. Е. Екубов, Т. И. Отахонов, Л. Т. Пьянкова (аз Институти таърихи ба номи А. Дониши АФ Тоҷикистон), С. Ш. Марофиев (доценти Институти педагогии ба номи С. М. Кирови шаҳри Ленинobod), Х. Ю. Муҳиддинов (доценти Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин) ҳам дар ҳафриёти Панҷакенти Қадим иштирок карданд. Дар айни замон дар ҳайати экспедицияи Панҷакент номзадҳои илми таърих В. И. Маршак, В. И. Распопова, архитектор Л. Л. Гуревич, таъмиргарон (реставраторҳо) М. П. Винокурова, Г. И. Тер-Оганьян, Т. С. Василенко бо роҳбарии Ходими Хизматнишондодаи Илми РСС Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, корманди калони илмӣ Шўъбаи ленинградии Институти Археологияи Ордени Байраки Сурхдори АФ СССР А. М. Беленицкий кор мекунанд. Махсусан қайд кардан лозим аст, ки як гурӯҳ археологҳои ҷавони панҷакентӣ, ки солҳои мактабӣ ва студентӣ дар ҳафриётҳо иштирок доштанд, то ба дараҷаи олимони номӣ расиданд. Номзоди илми таърих Д. Абдуллоев, мудири шўъбаи археологияи Музеи таъриху кишваршиносии республикавии ба номи Абуабдулло Рӯдакӣ И. Раҳматуллоев ва лаборанти базаи ар-

хеологич дар Панҷакент будаи Институти таърихи ба номи А. Дониши АФ Тоҷикистон У. Эшонқулов аз ҷумлаи онҳоянд.

Миқдори зиёди ашёҳои моддин маишат: зарфҳои шишагӣ, сафолӣ, матоъ, мучассамаҳо ва асарҳои санъат, ки ҳар сол барои ҳифзи абадӣ ба фонди Базаи археологич дар Панҷакент будаи Институти таърихи ба номи А. Дониши АФ Тоҷикистон дохил мешаванд, аз тарафи лаборанти калони ин муассиса М. А. Исмоилова таъмир ёфта, ба қайд гирифта мешаванд. Вай аз соли 1960 инҷониб ин вазифаи масъулро иҷро карда меояд.

Аз ин ҷост, ки ҳафриёти Панҷакенти Қадим ба мактаби ҷаҳони бостоншиносони ҷавон табдил ёфтааст. Ҳар сол барои таҷрибаомӯзии ҳафриётишиносӣ ва пайдо кардани малака дар методҳои тадқиқоти археологӣ ба ин ҷо дахҳо аспирантҳо ва донишҷӯёни донишқадаҳои олии шаҳрҳои Москва, Ленинград ва дигар республикаҳои иттифоқӣ фиристонда мешаванд.

Инчунин омӯзиши димнаҳои Панҷакенти бостонӣ мавзӯи муштараки Институти таърихи АФ Тоҷикистон, Институти Археологичи АФ СССР, Эрмитажи Давлатӣ ва Музеи таърихӣ-кишваршиносӣ ба номи Рӯдакӣ мебошад. Ходимони муассисаҳои номбурда: А. М. Беленицкий, В. И. Маршак, В. И. Распопова, А. И. Исмоилов ва И. Раҳматуллоев ба таҳқиқи масъалаҳои гуногуни ҳаробаҳо ва бозёфтҳои Панҷакент машғуланд.

Аз соли 1946 то имрӯз кормандони экспедицияи Панҷакент бисёр монографияҳо ва мақолаҳои нашр намуданд, ки онҳо ба масъалаҳои ташаккули шаҳри нбтидои асрҳои миёна, санъати монументалӣ, ҳунаремандӣ, дин, расму оини, маданияти моддӣ ва савдо бахшида шудаанд. Вале вазифаи кормандони экспедиция фақат аз ҳамин иборат нест. Коллектив бояд ба бисёр саволҳои, ки ҳангоми ҳафриёт ба миён меоянд, ҷавоб диҳад. Муҳимтарини онҳо масъалаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, иншооти муҳофизавӣ ва сохти шаҳр, ки 12 аср муқаддам ба димна табдил ёфта буд ва ғайра мебошанд.

Аз ин рӯ, мо ба ҳартарафа мукамал будани маълумот доир ба ёдгориҳои меъморӣ, санъати монументалӣ ва масъалаҳои дигари ҳаёти моддин Панҷакенти Қадим даъво надорем.

Бо камоли боварӣ қайд менамоем, ки экспедицияи Панҷакент ҳама вақт аз тарафи Президиуми АФ Тоҷикистон ва шахсан президенти он, аъзо-корреспонденти АФ СССР, Ходими Ҳизматшинондаи Илми республикаи Тоҷикистон М. С. Осимов ва директори Институти таърихи ба номи А. Дониши АФ Тоҷикистон академик В. И. Искандаров дастгирӣ карда мешавад. Ғайр аз ин, комёбии экспедиция бештар ба органҳои маҳаллии партизавию советӣ, ки онҳо барои кори пурсамаран вай шароити хуб муҳайё мекунанд, вобаста аст.

«Дар ноҳияи чанубии Зарафшон, ғайр аз Самарқанд шаҳрҳои калон набуданд, масҷиди ҷомеъ фақат дар шаҳри Панҷакент мавҷуд буд, дар атрофи шаҳр дарахтони мевадори бисёре ба ҷашм менамуданд, қисми зиёди онҳоро чормағз ва бодом ташкил мекард». — Чунин навишта буд дар бораи Панҷакент — географи бузурги асри X Муқаддасӣ. Шаҳри Панҷакент 60 км дуртар аз Самарқанд дар самти шарқ воқеъ гардидааст. Вай дар соҳили дарёи Зарафшон ҷойгир шудааст. Дарё бошад, дар ин ҷой ба шохобчаҳо тақсим шуда, паҳнаш ба 3—4 км мерасад. Дарё аз пиряхҳои Зарафшон ибтидо мегирад ва яке аз бузургтарини манбаҳои оби Осиёи Миёна шуморида мешавад. Дарозинаш 877 км буда, 316 километри он аз ҳудуди Тоҷикистон мегузарад. Дар болои он чандин станцияи электрикии обӣ сохтан мумкин. Зарафшонро аҷдодони мо — сугдиён Номик, юнониҳо бошанд, Политимент меномиданд. Ин номҳо маънои бо ҳам наздику якхела дошта — офарандаи неъматҳо, машхуркунандаро доранд. Оби Зарафшон қариб як миллион гектар заминро шодоб менамояд. Дар соҳилҳои он зиёда аз 1,5 миллион одамон зиндагӣ мекунанд.

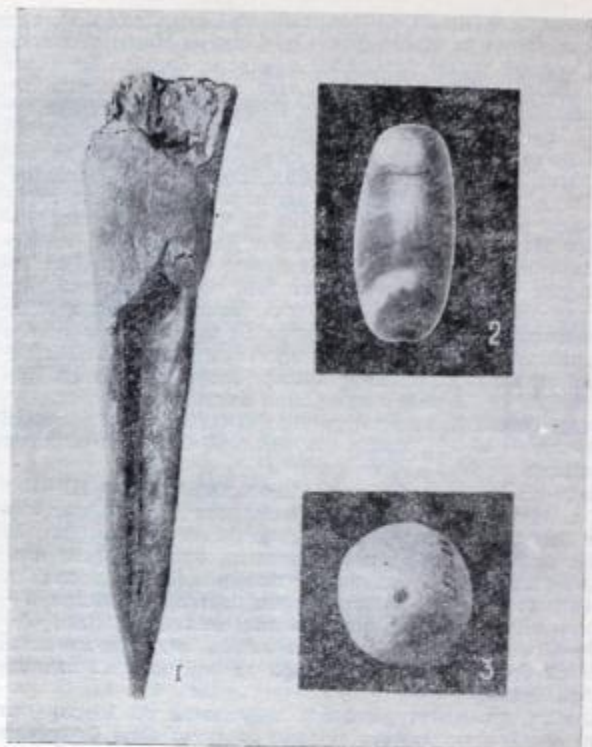
Ҳамин тавр, Панҷакент ва ғирду атрофи он аз замонҳои асри сангӣ — палеолит — 50—25 ҳазор сол инҷониб бошишгоҳи инсон ба шумор меравад.

Ҳанӯз пеш аз солшумории мо — дар ҳазорсолаҳои III—II пеш аз милод, дар 15 км ғарбтар аз Панҷакент дар ҷои кишлоқҳои ҳозираи Саразм ва Авазали яке аз деҳаҳои калонтарини ба шаҳр монанде ҷойгир буд. Дар натиҷаи тадқиқот ва ҳафриёт маълум гардид, ки ин деҳа зиёда аз 90 гектар масоҳат доштааст. Хонаҳои истиқоматии онҳо чандон калон нестанд. Барашон 2—3 м ва дарозинашон 3—4 м аст. Девоҳҳои он аз хишт ё поҳса иборат буда, 40—50 см паҳноӣ доранд. Ин нишон медиҳад, ки сокинони Саразм ҷӣ будани ҷамъияти синфӣ ва нобаробарии иқтисодиро наметонистанд.

Бо вуҷуди ин дараҷаи тараққиёти мардумони он давраро аз рӯи бозёфти осорҳои маданияти модии одамони асри биринҷии Саразм, то қадри ҳол муайян кардан мумкин аст. Чунинчӣ, дар касби сангтарошӣ истеҳсоли онҳо баръалло намоён аст. Онҳо косаю ӯғурчаҳо ва дастаҳои онҳоро аз санг месохтанд. Ҳатто санги тарозуро низ бо хунармандии ҳоса сайқал додаанд. Аз сангҳои чаҳмоқ пайкон, корд, асбобҳои бурранда, досу табар тайёр кардаанд, ки аслан саразмиҳо онро аз аҷдодони худ — мардумони асри сангӣ мерос гирифтаанд.

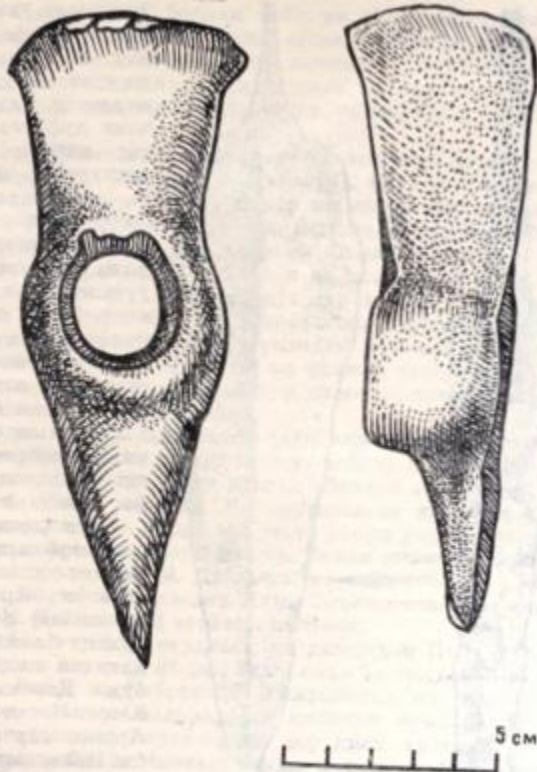
Бозёфтҳои табар, ханҷар, кордҳо, пайкон ва камон, ки аз омехтаи мис ва қалъагӣ сохта шудаанд, исбот менамоянд, ки сокинони ин ҷой истеҳсоли фулузот ва коркарди онро нисбат ба дигар халқҳои Осиёи Миёна пештару хубтар омӯхтаанд.

Дар сохтани зарфҳо низ сокинони Саразм аз дигар халқҳои во-

1) 1 — дарафши устухонӣ, 2 — шабни сангини, 3 — шабни
гачии ҳазорсолаи III—II пеш аз милод.

дии Зарафшон муқаддамтаранд, онҳо қариб 5000 сол пеш аз за-
мони мо ҷархи кулолгариро ихтироъ карда, зарфҳои гуногуншакл
месохтаанд ва онҳоро бо рангҳои гуногун оро медоданд. Дар бай-
ни зарфҳои сафолӣ Саразм мо зарфҳои мебинем, ки ба зарф-
ҳои Ҳиндустону Покистон, Афғонистону Эрон ва Туркменистони
ҷанубӣ шабоҳат доранд. Инчунин, осори маданияти модии сар-
замини Зарафшон, аз он ҷумла қордҳо, ханҷарҳо дар мамла-
катҳои номбурда низ дидаи мумкин аст. Худи ҳамин далели он

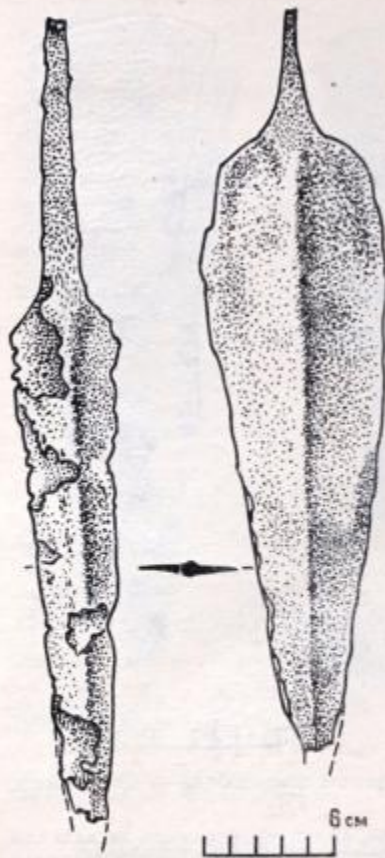

2) Табари биринҷин ҳазорсолаи III—II пеш аз милод.

аст, ки чор ё панҷ ҳазор сол пеш аз ин зарафшониҳо ва халқҳои дигари Осиёи Миёна бо мамлакатҳои номбурдаи Шарқи Марказӣ равобити савдо доштаанд.

Аз рӯи устухонҳои сершумори ёфтшуда муайян гардид, ки чорводорӣ ҳамон вақт дар ин ҷо инкишоф ёфта, мардум ҳайвоноти зиёдро хонагӣ кардаанд. Дар байни онҳо мо устухонҳои гов, гӯсфанд, буз, хук ва сағро бисёртар мебинем.

Деҳқонӣ яке аз соҳаҳои мутараққии хоҷагӣ ба ҳисоб мерафтааст. Дарёфтшудани миқдори бисёри ӯғуракҳои сангин исбот

3) Ханчари биринҷин ҳазорсолаи
III—I пеш аз милод.

Мавқеи географӣ, шароити табиӣ, заминҳои ҳосилхези шодоб, ки барои зироаткорӣ басо мусоид буданд, далели даъвоест, ки Панҷакент ва атрофи он дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии кишвари Сугд мавқеи калоне доштааст. Аз гирду атрофи Панҷакент

менамоёд, ки онҳо осиеҳои дастӣ ва обиро намедонидаанд. Галладонаро бо ӯғуракҳо ярма намуда, истеъмол мекардаанд. Тахмин меравад, ки ҷави дуфарға нисбат ба дигар зироатҳо бештар кишт мешудааст, зеро вай тезпазак ва қадимтарин намуди галладона мебошад.

Ҳамин тавр кашфиёти Саразм дар омӯзиши таърихи гузаштаи на фақат Панҷакент, балки тамоми халқҳои Осиёи Миёна яке аз кашфиёҳои бузурги аср ҳисоб карда шуд. Дар охир гуфтаи мумкин аст, ки Саразми Панҷакент яке аз зинаҳои аввалини таърихи тамаддуни тамоми халқҳои Мовароуннаҳр ба шумор меравад.

Дар асрҳои миёна, ҳангоме ки сарзамини Сугд ба ҳайати давлати Ҳахоманишиён (асрҳои VI—V пеш аз милод) дохил шуд, Панҷакент бо зироаткорӣ ва маданияти модии худ машҳур буд. Ҳарчанд муаррихони Юнон, Квинт Курций Руф ва Аррион дар асарҳои ба юриши Искандари Македонӣ бахшидаи худ Панҷакентро хотиррасон накардаанд, аммо муаррихон ва археологҳои замони мо собит намуданд, ки дар асрҳои IV—III пеш аз милод ин мавзёе яке аз серҳосилтарини кишвари Сугд будааст.

қалъаҳои антиқии Холиқназар, Зебони поён ва дигар ёдгориҳои мутааллиқ ба асрҳои III—II пеш аз милод ошкор карда шудаанд. Қалъаи Холиқназар, ки бо деворҳои паҳи печонида гирифта шуда дорон манораҳои посбонишини ва тиркашҳои мустақкам будааст, аз санъати баланди меъмории вилоятҳои кӯҳии Суғд шаҳодат медиҳад.

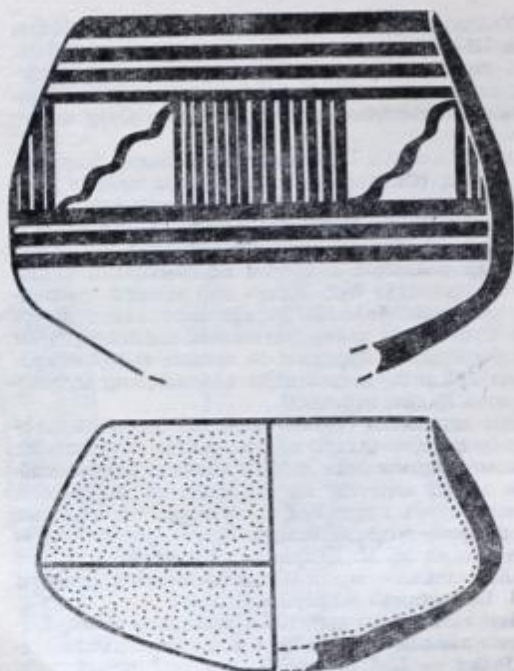
Аз асри I то асри IV милодӣ Панҷакент ба монанди маркази давлати Суғд — Мароқанд (Самарқанди ҳозира), ба ҳайати давлати Кушониён дохил мешудааст. Суғд дар ин давра яке аз ноҳияҳои мутараққии Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Назар ба ғуфтаи Б. Ғ. Ғафуров доир ба таърихи хоҷагии қишлоқи халқи тоҷик маълум аст, ки дар районҳои кӯҳистон ва доманаҳои кӯҳҳо зироати лалмӣ васеъ паҳн шуда буд. Ҳанӯз дар замони кушониён мардум тамоми заминҳои болооби Зарафшонро азхуд карда буданд. Тараққиёти мунтазами ҳаёти иҷтимоӣ сиёсии суғдиён дар асри V барои истиқлолияти мардуми он замина тайёр намуд. Яке аз нишонаҳои он пайдо шудани шаҳри калонтарини Суғдиён — кӯҳистон Панҷакенти Қадим мебошад.

Панҷакенти Қадим дар сатҳи сеюми баландии дарёи Зарафшон, 1,5 км дар ҷанубу шарқии шаҳри ҳозира ҷойгир шудааст, ки имрӯз яке аз ёдгориҳои муҳимтарини давраи ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. Ба омӯзиши он ҳанӯз соли 1946 А. Ю. Якубовский шурӯъ карда буд ва то охири умраш, яъне то соли 1953 ба ин ҳафриёт роҳбарӣ намуд. Баъди хизмати яқсолаи доктори илмҳои таърих М. М. Дяконов аз соли 1955 то ҳол ба ҳафриёт Ходими Хизматишондодаи Илми Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих А. М. Беленицкий сарварӣ мекунад.

Илми советӣ кайҳо эътироф кардааст, ки димнаҳои Панҷакенти Қадим аз чор қисми алоҳида иборат буда, онҳо бо номҳои Шаҳристон, Қўҳандиз, Работ ва Қабристон (Некрополь) маълуманд. Чунин тақсимот он маъноро надорад, ки қисмҳои номбурда ба ҳамдигар вобаста набоянд. Баръакс, ин чор қисм хусусиятҳои асосии шаҳри феодалии Осиёи Миёнаро ифода мекунанд. Илова ба ин Панҷакенти Қадим бо тамоми қисмҳои дар байни шаҳрҳои қадими Мовароуннаҳр яке аз ҷойҳои муҳимро ишғол менамояд, зеро Шаҳристон ва қисмҳои дигари он то замони мо зери ҳок ҳуфта камтар осеб дидаанд. Ин имконият медиҳад, ки оид ба сохти шаҳри ибтидои асримиёнагӣ тасаввуроти равшантар дошта бошем.

Ҳамин тавр, Панҷакенти Қадим ягона шаҳрест, ки кӯҳистони тоҷиконро аз замини ҳамвор ҷудо мекунад. Номҳои он дар навиштаҷотҳои муаррихону географҳои Арабу Аҷам дучор мешавад. Онҳо истилоҳи Осиёи Миёнаро аз тарафи арабҳо дар асрҳои VII—VIII шарҳ дода, чандин бор муборизаи мардуми Панҷакентро ба муқобили истилогарон хотиришон сохтаанд.

Назар ба навиштаҳои муаррихони асримиёнагӣ дар ин мубо-

4) Сафолқон нақшини ҳазорсолаи III—II пеш аз милод.

ризаҳои озодихонаи мардуми суғд рои ҳокими охирини он Афшин Деваштич ниҳоят калон аст.

Шаҳристон — ҳамон биноҳои шаҳрест, ки бо деворҳои ихота шудаанд. Онҳо дар асри V милодӣ сохта шуда, дар чорҷаи охири асри VIII баъди истилои арабҳо рӯ ба хароби ниҳодаанд. Азбаски мардумон дар ин ҷо дигар зиндагӣ накардаанд, бомҳо ва қисми болон деворҳо ба даруни хонаҳо фуру рафтаанд. Панҷакенти Қадим, ки замоне яке аз шаҳрҳои ободу шукуфони Осиёи Миёна ба шумор мерафт, ба ҳокӯдаҳо табдил ёфт. Хуллас, шаҳр бо ҳақиқат худ ва ҳақиқат деворҳои фуру рафта мадфун шуда буд. Баъди дувохта аср ба бостоншиносон муяссар гардид, ки ин хонаҳоро кушода тарҳи шаҳро муайян кунанд. Дар ягон ҳафтиёи қадима то

ин дараҷа муайян кардани тарҳи иморату кӯшиқҳо ва ибодатхонаву кӯчаҳои замони ибтидои асримиёнагӣ мумкин аст.

Аз соли аввали ҳафриёт то ин вақт дар ҳамаи қисмҳои шаҳр кофтуковҳо гузаронида шуда бошанд ҳам, вале қувваи асосӣ барои омӯзиши Шаҳристон равона карда шуд. Ҳоло қариб 5 гектари Шаҳристон аз зери хок тоза карда шудааст. Худи худди Шаҳристон бошад қариб ба 14 гектар баробар аст. Дар қисми кофташудани он оид ба топографияи сохти шаҳр ва хусусиятҳои сохтмон маълумотҳои муҳим ба даст дароварда шудаанд, ки минбаъд мавриди омӯзиши муфассали олимони хоҳанд гашт. Дар баробари ин биноҳо, қисмҳои алоҳидани кӯчаҳои аробагард ва пиёдагарди шаҳр низ кушода шудаанд. Гарчанде ҳоло дар бораи кӯчаҳои шаҳр муфассал сухан рондан барвақт бошад ҳам, вале аллакай аз рӯи қисмҳои онҳо оид ба тарзи пайванди гузарҳо, майдонҳо ва биноҳои ҷамъиятӣ маълумоти пешақӣ додан мумкин аст. Кӯчаҳо барои ташхиси тарзи сохтмони шаҳр ёрии калон мерасонанд. Маълум гардид, ки шаҳр аз гузарҳои алоҳида иборат будааст, ки онҳо дар навбати худ аз биноҳои ба ҳамдигар пайваста сохта шудаанд. Аз рӯи миқдори хонаҳо ва нақши биноҳо, ки аз ҳамдигар фарқ мекунанд, ба табақаҳои гуногун мансуб будани онҳо муайян мегардад. Дар ду тарафи кӯчаҳо дӯконҳо ё растаҳои хунармандону савдогарон ҷойгиранд. Қариб ҳамаи онҳо ба тарафи кӯча дари баромадгоҳ дошта, ба хонаҳои истиқоматӣ часпида меистанд. Дар чорроҳаҳои назди устохонаҳои хунармандон ва дӯконҳои савдогарон бозорчаҳо воқеанд. Дар қисми марказии шаҳр ду маъбади ҳамшафат кушода шудаанд, ки масоҳати зиёди шаҳроро ишғол намудаанд. Ин маъбадҳо дар бораи тарзи сохт ва меъморӣ маъбадҳои сугдӣ гувоҳи аввалинанд ва аз ибодатхонаҳои бутпарастӣ наслони то ин дам дар Осиёи Миёна ёфташуда ба кулӣ фарқ доранд.

Маъбадҳои Панҷакент аз маҷмӯи мураккаби иморатҳо иборат буда, дар пеши саҳни худ ҳавли кушода доранд. Бинои асосии ибодатхона дар дохили ҳавлӣ дар болои таҳкурсии баланде сохта шудааст. Худи бино аз толори чорсутунаи пешкушод, хонаи марказӣ ва роҳрави болопӯшдоре иборат аст, ки хонаи марказиро аз се тараф печонида ғирифтааст. Ин хона ва толор аз тарафи шарқ бо айвони дарозӣ шасутуна пайваست мешавад.

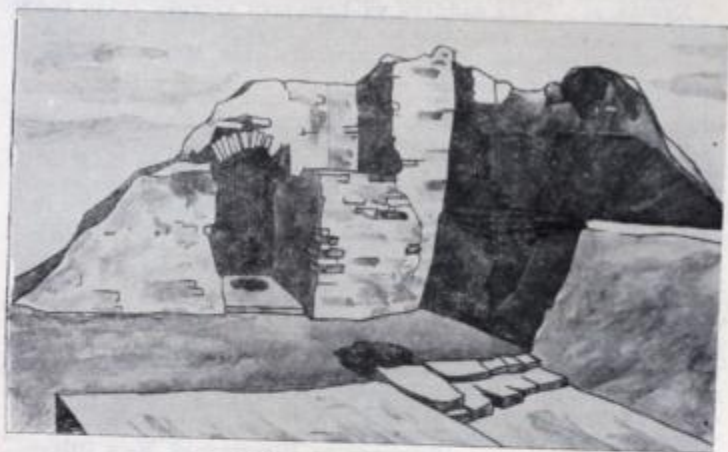
Майдони ҳавлӣ бо деворҳо ва сохтмонҳои таъиноташон гуногун ихота ёфтааст. Самти шарқии ҳавли ибодатхонаҳо аз ду хона ва айвони дароз иборат буда, дар мобайн дарвоза дорад.

Дар боло зикр кардем, ки дар рафти ҳафриёт устохонаҳои сершумори хунармандон ва дӯконҳои савдогарон кушода шудаанд, аммо пурра муайян намудани касбу ҳунари соҳибони онҳо ҳале душвор буд. Зеро баъди рӯ ба харобӣ овардани шаҳр дӯконҳоро ҳолӣ кардаанд ва ҳар чизе, ки мо имрӯз аз дохили онҳо ёф-

5) Муқассаман ғаҷин асрҳои II—I пеш аз милод.

тем, басо вайрон буда, имкон намедиҳанд, ки хулосаи эътимоднок барорем. Бо вуҷуди ин дар бораи баъзе намудҳои ҳунармандӣ маълумот додан мумкин аст. Аз рӯи боқимондаҳои таҷҳизот, асбобҳои алоҳида, маҳсулоти сохташон тағйирёфта ва партоваҳои

б) Намуди ҷанубӣ-ғарбии ёдгории атиқии Холиқназар.

онҳо устохонаҳои оҳангарӣ, инчунин дигар намудҳои ҳунари дастӣ муайян карда шудаанд.

Ғайр аз ин, дар байни иморатҳои беруни девори шаҳр, ки бо номи рабоб маълуманд, устохонаҳои шишасозон ёфт шудаанд. Аз рӯи бозёфтҳои сершумори ашёҳои шишагӣ маълум гардид, ки сугдиён на фақат зарфҳои оддӣ, балки кӯзаҷаҳо, пиёлаҷаҳо, ҳайкалчаҳои сернақшунигор низ месохтаанд.

Ёфт шудани зарфҳои сафолӣ дар бораи мавҷудияти санъати баланди кулолгарӣ ва ҳунари кулолгарӣ шаҳодат медиҳанд. Ҳарчанд нишонаи хумдонҳо дар қисми кушодашудаи шаҳристон ҳис карда нашаванд ҳам, тахмине ба миён меояд, ки онҳо дар ягон кунҷи он ва ё беруни аз девори шаҳр ҷойгиранд, ки то ҳол кофтуков ба онҳо нарасидааст.

Асбобу анҷомҳои сершуморе, ки ба бофандагон ва ресандагон тааллуқ доранд, дар Панҷакенти Қадим хеле бисёр дарёфт шуданд. Аз рӯи онҳо мо метавонем, дар бораи касби бофандагии мардуми шаҳр хулосаи кулӣ барорем.

Дар ин ҷо касби пиллакашӣ ҳам тараққӣ карда будааст. Ёфт шудани хумҳо барои бугкунии пилла ва дастгоҳҳои пиллакашӣ гувоҳи он аст. Воқимондаҳои ҷӯбҳои сернақшунигор, сутуну болорҳои басо устодона ҳарроғӣ кардашуда шояди онанд, ки сугдиён дуредгарони моҳир низ будаанд.

Хулоса дар бораи санъати ҳунармандии сугдиён сухан ронда қайд менамоем, ки онҳо тамоми касбу ҳунари замони худро пурра азхуд намуда, дар байни мардумони Осиёи Миёна дар яке аз ҷойҳои намоён меистодаанд.

Бозёфтҳои дар натиҷаи ҳафриёт ба даст даромада ғаёлияти тиҷоратии шахриёнро равшан нишон медиҳанд. Аз рӯи маълумоти манбаъҳои хаттӣ дар илм асоснок шудааст, ки шахрҳои Осиёи Миёна маркази пурҷӯшу хӯруши савдо буда, онҳо бо баъзе кишварҳои ҳамсоя тиҷорат мекарданд. Бояд гуфт, ки шабаҳои аз ақиқу садаф сохташуда шояд аз соҳили баҳрҳои шимолӣ (баҳри Балтик) ва ҷануби соҳилҳои Уқёнуси Ҳинд оварда шуда бошанд.

Миқдори чандинҳазораи тангаҳои мисин тараққиёти тиҷорати дохилиро ҳам дар байни давлатҳои Осиёи Миёна ва ҳам дар дохили шахр исбот менамоянд. Онҳо хазина-хазина ва баъзан дона-дона дар ҳамаи биноҳои кофташуда ёфт шудаанд. Омӯзиши тангаҳои Панҷакенти Қадим нишон дод, ки қисми зиёди онҳо дар ҳамин ҷо сикка зада шуда, дар Панҷакент ва музофотҳои он мӯсибатҳои молӣ ва пулӣ инкишоф доштааст. Ба ғайр аз тангаҳои мисин ва нуқрагине, ки дар дигар марказҳои Осиёи Миёна — аз ҷумла Ҳафтоб (Қазоқистони ҷанубӣ — шарқӣ), Хоразм, Чоҷ (Тошканд), Истаравшан (Уротеппа ва Шахристон), Кеш (Шахрисабз) ва Самарқанди Бухоро сикка зада шудаанд, инчунин дар ин ҷо ёфт мешаванд. Ин низ далелест, ки тиҷорати дохилию хориҷии сугдиёни Панҷакент равнақу ривоҷ ёфта будааст.

Дар Панҷакент бори аввал дар ҳафриёти бостоншиносии ёдгориҳои Осиёи Миёна сангҳои тарозуи гуногунвазни бо аломат ва навиштаҳои, ки вазиро ифода мекунанд, ёфт шуданд. Қайд кардан ҷои аҳамият аст, ки дар баъзе порчаҳои зарфҳои сафолӣ ҳаҷми гуногуни онҳо навишта шудааст, ки ҳамаи онҳо дар бораи ченакҳои асрҳои V—VIII маълумоти муфасссал медиҳанд.

Оид ба сохти иҷтимоии мардумони Панҷакенти Қадим ва дигар шахрҳои он замонаи Осиёи Миёна сухан ронда, метавон гуфт, ки мардумони он аз рӯи ҳаёти моддӣ ва маънавӣ хеле гуногунтабақа будаанд. Дар қатори табақаҳои имтиёзнок, ки шартан «падарон» (патрициат) меномем, мавқеи калонеро ҳунармандон ва савдогарон ишғол мекардаанд. Яке аз намоёндагони савдогарон Моннахи Сугд ҳамчун сафири ҳокимони турк дар солҳои 60-уми асри VI ба тамоми давлатҳои Шарқ, пеш аз ҳама ба Эронзамини ва Рум якҷанд маротиба сафар кардааст.

Кӯҳандиз — зиёда аз як гектар буда, мавқеи муҳими хати истеҳсоми Панҷакенти Қадимро ишғол менамояд. Аз тарафи шарқӣ аз шахристон бо дараи чуқур ҷудо карда шудааст. Боқимондаҳои девори қалъа нишон медиҳад, ки кӯҳандиз аз тарафи ҷануб бо девори ягона бо шахристон ихота ёфта, системаи яқҷояи мудофивиро ташкил мекардааст. Дар навбати худ кӯҳандиз аз та-

рафи ғарб дарвозаҳои асосии шаҳристон ва роҳи ба онҳо меомадаро муҳофизат намуда, бехатарии шаҳрро таъмин менамудааст.

Дар қисми шимоли ғарбӣ дар доманаи теппае, ки болои он кӯҳандиз воқеъ аст, чашмае ҳаст, ки ба системаи истеҳсоми «диз» дохил буда ва шояд ҷониби он роҳи пинҳони зеризаминӣ сохта бошанд. Баландии теппаи кӯҳандиз то саршавии ҳафрийёт зиёда аз 30 метр буд.

Кӯҳандиз аз рӯи нақшаи худ ба кӯҳандизҳои шаҳри ҳамзамони Панҷакенти Қадим — Варахша (назди Вухоро) монандӣ дорад. Вай аз ду қисм, яъне арк (истеҳсоми дохилӣ) ҷои истиқомати ҳокимон ва Қаср (истеҳсоми беруни), ки ҳар ду ба якдигар пайвастанд, иборат мебошад. Ҳар яке аз ин қисмҳо бо деворҳои алоҳидаи мустаҳкам иҳота ёфтааст. Дар навбати худ арк, ки сарпаноҳи ҳокимон ва ашрофони Панҷакенти Қадим ҳисоб мешуд, бо ду девори баландию паҳниашон 10—16 метра иҳота карда шуда будааст.

Кофтукови археологони кӯҳандиз соли 1947 аз тарафи археологҳо А. И. Тереножкин ва Б. Я. Ставиский оғоз ёфта, соли 1948 ба охир расид. Вале аз соли 1963 сар карда, аз тарафи муаллифи ин сатрҳо омӯзиши мунтазами кӯҳандиз сар шуд. То соли 1977 аз се ду қисми зиёдтари он кофта шуд. Ин имконият дод, ки сохти яке аз кӯҳандизҳои давраи ибтидои феодализми Осиёи Миёнаро басо муфассал тасаввур намоем. Ҳафрийёти чандинсола нишон дод, ки пеш аз истилои арабҳо дар ҳудуди кӯҳандиз ду бинои бузург: кӯшк ва қаср мавҷуд буданд, ки сохтмони монументалии асрҳои V—VIII ба шумор мерафтанд.

Бинои якум дар болои ду таҳкурсии таҳкурсии аввал ба 26×26 метр баробар буда, 2,5 метр аз рӯи ҳавлӣ баланд меистод. Таҳкурсии дуюм 18×18 метр буда, дар болои таҳкурсии якум сохта шудааст. Баландии ин таҳкурсии 8 метр буда, аз поҳса ва хишти хом яклухт бардошта шудааст. Ҳамин тавр 6 хонаи истиқоматии ҳокими шаҳр, ки онро аз ҳама ва ҳар гуна таҳдиду сӯиқасдҳои ногаҳонӣ муҳофизат мекард, дар баландии зиёда аз 10 метр ҷойгир шудааст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки аввалин тадқиқотчи кӯҳандиз Б. Я. Ставиский вайро «манори истиқоматӣ» номида буд.

Бинои дуюми бузургтарини кӯҳандиз комплекси иморатҳои қаср ба шумор рафта, дар тарафи шарқии бинои якум сохта шудааст. Комплекси зикршуда аз толори ҳаҷмаш $22 \times 12,5$ -метра (дар он тахти ҳоким меистод) ва се толори ҳаҷмашон 10×11 -метра иборат мебошанд. Толорҳои қаср аз Ғарб ба Ҷануб ва аз Ғарб ба Шимол бо айвонҳо иҳота ёфтаанд. Аз рӯи осорҳои боқимондаи нақшҳо ва рангҳои рӯи андоваи деворҳо тахмин кардан душвор нест, ки девори долонҳо мусаввар ва мунаққаш будаанд. Дар нақшу нигорҳои рангҳои ҳархела истифода шудаанд. Ғайр аз ин қаср

7) Намуди хонаҳои кофташуда.

аз ҷанубу шарқ ва қисман шимол бо хонаҳои истиқоматӣ ва хоҷагии аҳли дарбор пайвастаанд. Қасри ҳокимони Панҷакент баробари шаҳристони солҳои 721—722 дар натиҷаи истилои арабҳо ғайра сӯхта ба харобот табдил ёфтааст. Баъди сӯхтор нақшу нигоҳҳои девори толорҳоро тарошида зери фарш партофтаанд.

Тақдири фоҷиавии соҳиби қаср, ҳокими Панҷ (Панҷакент), давлатдори бузурги шаҳри Самарқанд — Деваштичро омӯзиши ҳуҷҷатҳои қалъаи Муғ, ки шояд аз ҳамин қаср бурда бошанд, равшан кард.

Дар навбати худ кӯҳандизи Панҷакент ва қасри он аз рӯи нақшаи ҷойгиршавиш, ороиши толорҳо, боқимондаҳои наққошиҳои рӯи девор ва ҷӯбҳои кандакорӣ кардашуда, аз қасрҳои Бухорудоти Варахша, афшини Истаравшан ва дигар ҳокимони ибтидои асримиёнагии Осиёи Миёна паст намеистанд.

Қабристони—(некрополь). Қабристон, ки дар ҷануб ва ҷанубу ғарб, берун аз шаҳристони ҷой гирифтааст, яке аз қабристонҳои харобнашудаи сӯғдиён ба шумор меравад. То оғози кофтукови археологӣ қабристони номбурда аз теппаҳои қатор-қатори ба ҳамдигар наздик иборат буд. Роҳе, ки аз заводи хит ба тарафи шаҳристон меравад, онро ба ду гурӯҳ: гурӯҳи шарқӣ ва ғарбӣ ҷудо мекард. Теппаҳои гурӯҳи шарқӣ тарҳи муайяни ҷойгиршавӣ доштанд. Онҳо аз як раста иборат буда, аз девори шаҳр ба масофаи 400 метр тӯл кашидаанд. Теппаҳои гурӯҳи ғарбӣ бошанд, тарти-

8) Намуди шимолу шарқии шахристони.

би муайяне надоранд. Масоҳати онҳо 10 гектарро ташкил мекунад. А. Ю. Якубовский ҳамаи инҳоро аз назар гузаронида, ҳанӯз соли 1947 навишта буд, ки дар онҳо устадонҳои (ассуарияҳо) дар дохилашон устухонҳои қасади одамони ба Зардушт эътиқоддошта гузошта шудаанд. Археологҳо Б. Я. Ставиский, О. Г. Большаков ва Е. А. Мончадская дар ин ҷо соли 1948 кофтукови археологӣ сар карданд. Роҳбарии ҳафриёти археологӣ дар таҳти назорати А. И. Тереножкин мегузашт. Ин коллектив дар се соли мавсими ҳафриёт (соли 1948—1950) 29 сағона ва як бинои ба анъанаи дафқунии сугдиёни Панҷакент мансубро кушоданд. Дар солҳои минбаъда бо роҳбарии Н. Н. Неъматов миқдори сағонаҳои кушодашуда ба 50 расид. Ба тӯфайли ин ҳафриёт маълум гардид, ки сағонаҳои Панҷакент (Наусҳо) аз як ва баъзан аз ду қисми бо деворчаҳо ҷудошуда иборатанд. Масоҳати дохилии онҳо аз 4—5 мукааб метр зиёд набудаанд. Баландии деворҳои сағонаҳо, ки аз хишту похсаҳо сохта шудаанд, то ба 2—3 метр мерасиданд. Қадқади се тарафи деворҳои дохилии хонаҳо суфаҳои на чандон баланд (20—25 см) в паҳн (40—60 см) сохта шудаанд. Аз дари даромадгоҳи равоқшакли он, ки васегиаш ба як метр баробар аст, ба сағона дохил шуда, бо роҳрави мобайни ду суфа то пешгаҳи он рафтан мумкин аст.

Дар натиҷаи ҳафриёт порчаҳо ва устадонҳои бутун-бутуни пур аз устухон ёфт шудаанд. 16 устадонҳои Панҷакент асосан сафолӣ

буда, сарпӯш низ дорад. Дарозии онҳо ба 70 см, барашон ба 30—50 см ва баландиашон ба 20—35 см мерасад. Гафси деворҳои онҳо аз 2—3 см зиёд нест. Ҳам девор ва ҳам сарпӯшаки устодонҳо бо нақшу ниғор ва баъзан бо муҷассамаҳо оро дода шудаанд.

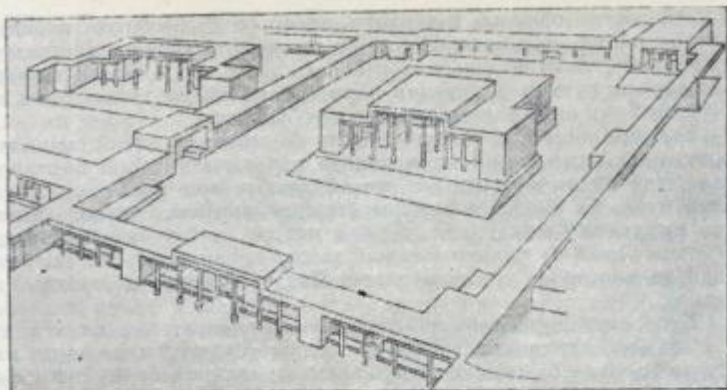
Миқдоран кам будани бозёфтҳои шаҳодат медиҳанд, ки сабабҳо фақат барои гузоштани устодонҳои устухондор, ки онҳо маҳсус аз ҷасадҳои ҷудо карда шудаанд, сохта шуда буданд. Маълумоти пурраро онд ба ин расму оин бо тамоми шарҳу иқтибосҳои дар асарҳои илмӣ А. Ю. Якубовский, А. М. Веленицкий, М. М. Дьяконов, Н. Н. Неъматов, А. Ҷ. Ҷалилов ва дигарон пайдо кардан мумкин аст.

Работ. Вай дар Шарқ ва ҷануби шарқии гирду атрофи Шаҳристон ҷойгир шудааст. Масоҳати работи Панҷакент нисбат ба шаҳр ду баробар зиёд мебошад. Дар ҳудуди он зиёда аз 20 тепнаҳои сунъӣ аз ҳамдигар ҷудо воқеъ гаштаанд. Аҳамияти омӯзиши онҳоро А. Ю. Якубовский ҷанӯз дар солҳои нахустини ҳафти Панҷакент қайд карда буд. Ба сохтмонҳои работ, ки дар омӯзиши масъалаи ташаккули шаҳри ибтидоӣ асри миёнагӣ ва замони барқароршавии феодализм дар Осиёи Миёна роли муҳим дорад, баҳо дода вай навишта буд, ки «...ҳарчи зудтар бошишгоҳҳои беруни шаҳр омӯхта шаванд... фақат дар ҳамин сурат мо ба саволи мавқеи истеҳсолкунандагони неъматҳои моддӣ дар Суғд бевосита ҷавоб ёфта метавонем».

Мувофиқи ҳамин таҳмин ҷанӯз солҳои 1951—1953 О. Г. Большаков ва Н. Н. Неъматов зиёда аз 10 тепна дар назди девори шарқии шаҳр ҷойгир бударо кушоданд. Ҳафриёт нишон дод, ки ҳар яки ин тепнаҳо аз биноҳои алоҳида иборат буда, дар навбати худ хонаҳои онҳо аз ҷои хоб, ошхона, қабулгоҳ ва коргоҳ барои ҳунармандон иборатанд. Дар ин иморатҳо мисли биноҳои калони дохили шаҳр ба ошънаи дуҷум ва боми хона баромадгоҳ доранд.

Осори маданияти моддӣ дар ин ҷой ёфтшуда аз тангаҳо, зарфҳо, лавозимоти зебу зиннат ва дигар ашёҳои рӯзгор иборат буда, аз ҷиҳати гуногуни шаклиашон ёдгориҳои маданияти моддӣ Панҷакенти Қадимро боз ҳам ғанитар гардониданд. Яке аз кашфиётҳои муҳим устухонаи шишасозӣ дар дохили работ мебошад ва он исбот мекунад, ки работи Панҷакент маркази истеҳсолоти савдо низ будааст.

Ҳамин тавр, омӯзиши баъзе биноҳои беруни шаҳр нишон дод, ки онҳо дар асрҳои VII—VIII қисми ҷудонашавандан шаҳри ибтидоӣ давраи феодалии ҳисоб меёфтааст, ки монанди онҳоро дар шаҳрҳои асри миёнагии Осиёи Миёна Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Тирмиз ва дигарон мебинем. Баъд аз ҷанде вай метавонист ба ҳудуди шаҳр ҳамроҳ карда шуда, бо деворҳои мустақкам иҳота ёбад.

9) Маъбадҳои барқарор кардашуда.

Ҳафриёти ҳамаи қисмҳои номбаршудаи Панҷакент имконият дод, ки санъати иморатсозӣ ва хусусиятҳои асосии намудҳои меъмории Панҷакенти Қадимро басо васеъ тасаввур намоем.

Масолеҳи асосии сохтмони шаҳр хишти хоми росткунҷаи гуногунҳаҷми $50 \times 25 \times 10$ — 12 , $48 \times 24 \times 9$ — 10 см ва поҳсаҳои лонии ҳаҷмашон аз 80×80 то 10×100 см иборат будаанд. Аз инҳо деворҳои биноҳоро бардошта равоқҳоро аз хишт месохтаанд. Баъзан хонаҳои гумбазпӯш низ дучор мешаванд, ки аз хиштҳои хом бино ёфтаанд. Ғайр аз ин даҳҳо толорҳои болопӯш, ки боми онҳоро чор сутуни мустаҳкам дошта истодаанд, кушода шудаанд. Аз рӯи санъати меъмории мутахассисон ин методи хонапӯширо шакли «дарвозӣ» меноманд, ки равшанӣ ба дохили он аз миёнаҳои толор паҳн мешавад. Сангро дар сохтмон хеле кам истифода мебардаанд. Баъзан онҳоро зерӣ сутунҳо мегузоштаанд. Хиштҳои дар ҳумдон ҷуфтшуда паҳну бузургҳаҷм будаанд ва бо онҳо фарши хонаро рӯйпӯш мекардаанд, вале ин гуна хонаҳо хеле кам дучор мешаванд.

Биноҳои истиқоматӣ дуошёна ва ҳатто дар баъзе ҷойҳо сеошёна буда, аз рӯи бузургӣ, нақшаи ҷойгиршавӣ ва ороиши дохилиашон аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Хонаҳои табақаҳои мансабдорон аз толори калони бисе ғунаи ғунаҳои гуногун иборат будааст. Ин толорҳо бо суфаҳо, нақшаҳои гуногуниранг сутуну болорҳои кандакорӣ оро дода шудаанд. Атрофи толорро хонаҳои равоқшакли баъзан деворҳои мунаққашӣ ба ҳамдигар пайваста печонида гирифтаанд. Дар навбати худ ин хонаҳо бо хонаҳои аҳамияти

хоҷагӣ дошта, ошхона, танӯрхона, анбор бо даромадгоҳи алоҳида мепайванданд. Дар қатори онҳо ба иморатҳои Панҷакент пандусҳо (баромадгоҳҳо ба ошёнҳои боло) ҳосанд. Бо 3 ва ё 4 гардиш дар атрофи сутуни чоркунҷаи лоин ба ошёнҳои дуҷум, сеҷум ва ҳатто ба боми онҳо баромадан мумкин будааст.

Хонаҳои ошёнҳои боло нисбат ба хонаҳои поёни харобтар гаштаанд. Аммо боқимондаи онҳоро дар ҳама биноҳои кофташудаи шаҳр дидан мумкин аст, ки аксарияти онҳо хонаҳои истиқоматӣ буда, ба зисту зиндагонии мардум мутобиқ будаанд. Хонаҳои мардумони муқаррарӣ ва аҳли меҳнат нисбат ба хонаҳои табақаҳои болоӣ аз ҷиҳати миқдор, ҳаҷму ороиш фарқ дошта, хеле оддӣ ва хоксорона сохта шудаанд. Онҳо толори орододашуда надоранд.

Хусусияти муҳимтарини сохтмони Панҷакент дар он аст, ки дар ин ҷо ҳавлиҳо бо деворҳои алоҳида аз якдигар ҷудо карда нашудаанд. Зеро ба истиқоматкунандагони шаҳри асримиёнагӣ фақат ҷои хона ҷудо карда мешуду ҳалос. Ин гуна тартиботро дар тамоми шаҳрҳои асримиёнагии Осиёи Миёна дидан мумкин аст.

Ин шояд он аст, ки хонаҳои Панҷакенти Қадим ба қисмҳои занона ва мардона ҷудо нашуда буданд. Маҳдудияти ҳуқуқи зан, ки мо дар даври мусулмонӣ мебинем, дар он давра ҷой надиштааст.

Биноҳои беруни шаҳр аз рӯи сохтани аз биноҳои мардумони оддӣ шаҳр хеле кам фарқ мекунад. Хусусияти ягона ва асосии онҳо дар он зоҳир мешавад, ки ба монанди биноҳои дохили шаҳр дуошённа мебошанд.

Дар ин китобча ҳамаи бозёфтҳои дар натиҷаи ҳафриёт пайдо шударо пурра шарҳ додан аз имкон берун аст. Дар поён мо фақат намудҳои асоситарини онҳоро ба қадри имкон шарҳ дода, хонандагонро бо осори маданияти асрҳои V—VIII аҷдодонамон — Сугдиён шинос менамоем.

Ҳама вақт дар рафти кофтукови археологӣ ёдгориҳои Осиёи Миёна, мамлакатҳои Шарқ ва аз ҷумла Панҷакент дар байни бозёфтҳо ҷои аввалиро аз рӯи миқдор зарфҳои сафолӣ ишғол менамоянд. Хизмати баъзе намудҳои зарфҳо хело гуногун ва бузурганд. Мардуми қадим зарфҳои хӯрокпазиро хӯрокхӯрии гуногунамуд ва гуногунҳаҷм месохтаанд. Баъзеи ин зарфҳои аз лой офарида шуда, барои нигоҳдорӣ галла, об, равшан, мусаллас истифода мешудаанд. Намудҳои бисёри зарфҳои сафолӣ, аз он ҷумла зарфҳои хӯрокхӯрӣ, обӣшӣ ва ҳатто майнӯшӣ хеле ба зеб буда, бо нақшу ниғорҳои гуногун ва тағмаву нишонаҳо оро ёфтаанд.

Хусусияти асосии зарфҳо дар он аст, ки аксари онҳо ба зарфҳои мисин, нуқрагӣ ва тиллоӣ шабоҳат доранд. Албатта, ба ин гуна зарфҳо пеш аз ҳама шаҳриён ва табақаи олимансаб эҳтиёҷ доштаанд.

Сарфи назар аз он ки зарфҳои шишагӣ аз сабаби нафисиашон бештар зарар дидаанд, боқимондаҳои онҳо, шишапораҳо хеле бештар дучор мешаванд.

Дар харобаҳои Панҷакент асбобҳои оҳанин бештар ёфт мешаванд, ки моро бо намудҳои гуногуни олоти меҳнат, яроку аслиҳа, лавозимоти аспу ароба ва дигар асбоби рӯзгори сугдиён шинос намуда, дар бораи тараққиёти ҳаёти сугдиён маълумот медиҳанд. Гӯшворҳо, ангуштаринҳо, дастпонаю оннаҳо, дастаҳои гулкорини шамшер, корд, ханҷар, нӯгҳои камарбанд ва дигар асбобҳои ёфтшудан мисли биринҷӣ ҳамчун асбобҳои зебу зиннат истифода мешудаанд.

Ашёҳои аз металлҳои қиматбаҳо: тилло ва нукра сохташуда, хело кам дучор мешаванд. Онҳо дар шакли нақшу нигор дучор шуда, аз санъати баланди заргарон ва ҳунармандони ин соҳа дарақ медиҳанд. Коллекцияи марҷонҳои аз сангҳои қиматбаҳо: ақиқ, фирӯза, лочувард, мрамор ва лаъл сохта шуда хеле гуногуннамуд ва сершуморанд. Намуди гуногуни устухонпораҳои рӯяшон гулкорӣ кардашуда бошанд, дар бораи инкишофи ин намуди санъати сугдиёни Панҷакент тасаввуротро пурра менамоянд.

Бояд хотирнишон кард, ки номгӯи бозёфтҳои маданияти моддии Панҷакенти Қадим ҳоло пурра нестанд. Шаронте, ки шаҳрро ба ҳаробӣ дучор кард, хеле муҳиш ва даҳшатангез буд. Ҷангро ва шӯришҳо бо сӯхтору вайронкуниҳо ва горагариҳо анҷом меёфтанд. Аз ҳамин сабаб мардуми шаҳр ба кӯҳистон ва деҳаҳои дурдаст кӯчида мерафтанд. Ҳамаи ин бошад боиси несту нобудшавӣ ва парокандашавии ашёҳои рӯзгор ва дигар осори тамаддун мегардад. Боз як далели дигари нестшавии онҳо дар он аст, ки намуди бисёри боқимондаҳои осори санъати халқ дар зерӣ ҳоктӯдаҳо боқӣ мондаанд. Албатта аз таъсири ҳок металлҳо занг мезаданд ва хӯрда мешуданд. Матоҳои шохӣ, пахтагӣ ва пашмӣ тамоман пӯсида несту нобуд шудаанд. Бо вучуди ин мо аз рӯи ин қабил бозёфтҳои кӯҳи Муг, ки қисми зиёди онҳо дар Панҷакент бофта шудаанд, доир ба ин намуди истеҳсолот маълумот пайдо менамоем. Порчаҳои матои шохӣ қалъаи кӯҳи Муг бо нақшу нигор, санъати бофандагӣ ва рангу бори худ аз санъати баланди ҳунармандон ва дастгоҳҳои бофандагии асрҳои VII—VIII дар болои водии Зарафшон дарақ медиҳанд.

Шарҳи пурраи маданияти моддии мардуми шаҳрро ёдгориҳои санъати тасвирии Панҷакенти Қадима дода метавонад. Онҳо моро ба намудҳои сару либос, нақшу нигори матоъ ва аз он ҷумла бо гилему палосҳои он замона шинос менамоянд, таассуроти моро онд ба намудҳои санъати заргарӣ, мисгарӣ бой мегардонанд.

Дар суратҳои девори Панҷакенти Қадима тасвири намудҳои зиёди яроку аслиҳаи ҷангро дидан мумкин аст. Тасвири зарфҳои аз тиллою нукра сохташуда, тасвири тахти ҳоким аз зебу зинати

он якҷоя бо намудҳои гуногуни ҳайвоноту наботот хеле устодона офарида шудааст.

Ҳамин тавр бозёфтҳои, ки то имрӯз ба мо ёдгор мондаанд, аз рӯи расму нақшаҳои ба рӯи деворҳо кашидашуда пурра мегарданд. Қайд кардан ҷоиш аст, ки дар натиҷаи бо якдигар муқоиса намудани асбоби анҷомҳои аз зери хок ёфт шуда бо нишонаҳои санъати мунаққаш маълум мегардад, ки рассомони Сугд ҳаёту зиндагонии халқашро айнан бо тамоми ҳастию нозукиҳоишон акс карда тавонидаанд.

Ақбул онд ба тасвири ҳаёти маънавии мардуми шаҳр каме таваққуф мекунем. Дар бораи интишори хат ва забони сугдиён ҳуҷҷатҳои дар боло хотиррасонкардан қалъаи кӯҳи Муғ маълумоти мукамал медиҳанд. Хатҳои бо ҳуруфоти сугди ба рӯи сафолпораҳо, санҳо, ҷӯбҳо ва рӯи андоваи хонаҳо навишташудан Панҷакенти Қадим ва дигар ёдгориҳои археологони аз Осиёи Миёна ёфт шуда, дар бораи васеъ кор фармудани хати сугдиён дар асрҳои V—VIII гувоҳи медиҳанд. Онҳо хатҳоро бо ранги сиеҳи тушмонанд менавиштаанд.

Осори хатти аз қалъаи Муғ ёфтшуда, аз ҷиҳати маъно ва мазмун хеле гуногунанд. Дар байни онҳо навиштаҷотҳои маъмурӣ, ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, масалан, ақди никоҳ, шартномаҳои иҷорагирӣ, хоҷагӣ ва пулиро номбар кардан зарур аст. Матн баъзе навиштаҷотҳо маънои тақдирӣ низ дорад.

Аввалин дар илми сугдиносии алифбои сугдӣ дар Панҷакент ёфт шудааст. «Алифбо»-и номбурда, аз порчаи на чандон калони сафолӣ иборат буда, дар болоиш тамоми аломатҳои хати Сугд аз рӯи тартиб навишта шудааст. Дар поён мо сохти калимаҳо ва якҷумлаи пурраро меҳонем.

Чанд вақт аст, сугдиносии намоёни мамлакатамон В. А. Лившиц бо омӯзиш ва таҳлили ин ёдгории хаттӣ машғул аст, муҳаққиқ баъди хондани порчаи мазкур меорад, ки «алифбо»-и Панҷакент омӯзиши ҳамаи дастхатҳои бо хати Сугд навишташударо хеле осон менамояд. Навиштаҳои хатти сугдӣ дар Хоразм, Зарафшон, Чоч, Истаравшан ва дар Туркистони Шарқӣ ёфт шудаанд. Онҳо ягонагӣ ва бузургии маданияти сугдиёро дар асрҳои V—VIII нишон медиҳанд. Ин осорҳои хаттӣ шоҳиди онанд, ки бисёр асарҳои динии бутпарастон, монӣён ва насронӣён бо забони сугдӣ тарҷума шудаанд. Дар қатори онҳо матнҳои тиббӣ, ахтаршиносии низ дучор мешаванд. Абу Райҳон Берунӣ, ки илми муосир ҳам аз ӯ бебаҳра нест, аввалин маротиба дар бораи забон ва хати сугдӣ маълумоти таърихӣ додааст.

Бозёфтҳои Туркистони Шарқӣ аз порчаҳои нақлу ривоятҳои достони эпикӣ иборат буда, бо забони сугдӣ навишта шудаанд. Дар онҳо мо образҳои қаҳрамонони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ Рустамро, ривоятҳои ҳиндуӣ аз «Панҷатантра» (Калила ва Димна)

10) Намуди дохили толор (аз нав барқароркунанда меъмор В. Л. Воронина).

ва масалҳои Эзопро меҳонем. Метавон гуфт, ки матиҳои мэксур ба сугдиён маълум буданд.

Натиҷаи кофтуковҳои сершумори археологӣ дар Осиёи Миёна гузаронидашудаи 30 соли охир доир ба санъати тасвирии ин сарзамин бозёфтҳои зиёдеро фароҳам овард. Агар то ибтидои солҳои 30 санъати асрҳои V—VIII-ро аз рӯи осори нисбатан камъатӣ-бор пеш аз ҳама муҷассамаҳои хурд-хурд ва тасвириҳои онни девори уstadонҳо (ассуарияҳо) тасаввур намоем, пас ҳоло мо беҳтарин ва олидараҷатарин осори санъати расмӣ, муҷассамасозӣ, чӯбкорӣ ва дигар намудҳои ҳунармандиро дорем ва дар байни онҳо осори санъати тасвирии Панҷакенти Қадим мавқеи муҳимтаринро ишғол менамояд.

Дар Панҷакент се намуди санъати монументалӣ: мусавварҳои бисёррангаи рӯи деворҳо, чӯбҳои кандакорӣ кардашуда ва муҷассамаҳои аз лой сохташуда пайдо шудаанд.

Нақшҳои тамоми рӯи деворҳоро фаро гирифта аз рӯи мазмунашон паси ҳама аз боло ба поён ҷой гирифтаанд.

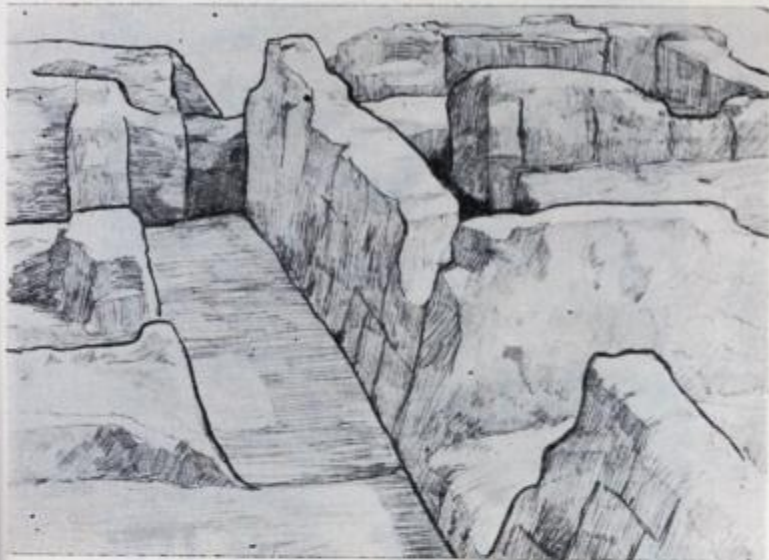
Аксари хонаҳо бо нақшҳои оро ёфта, аз рӯи ҷойгиршавӣ ва миқдорашон ба галереяи расмӣ монанданд. Албатта, миқдори зиёди нақшҳо, ки дар ҳамаи вақт (асрҳои V—VIII) ганҷинаи бузургта-

11) Намуди нӯҳандиз аз шимолу шар.

рини санъати рассомӣ ба шумор мерафтанд, то замони мо боқӣ намондаанд. Ҳар порчае, ки ҳоло археологҳо мекушоянд, осори нақшу тасвири аз байн рафта мебошанд. Бисёр хонаҳои пурнақш дар натиҷаи сӯхтор осеби зиёд дидаанд ё тамоман хароб гардидаанд. Дар он хонаҳое, ки аз сӯхтор эмин мондаанд, наққошиҳо солҳои зиёде зери хокгӯдаҳо хобида то замони мо порча-порча боқӣ мондаанд. Бо вучуди ин танҳо порчаҳое, ки дастраси бостоншиносон мегарданд, аз ҷиҳати миқдор хеле сершуморанд.

Намуди дигари осори санъат кандакорӣҳои рӯи ҷӯб мебошанд. Дар бобати то замони мо расидани чунин кандакорӣҳо баръакс нақшу нигор ва расмҳои рӯи девор сӯхтор ёрӣ расонидааст, вагарна онҳо дар зери замин пӯсида нобуд мешуданд. Онҳо дар шакли ангишти сӯхта дар хонаҳои дар натиҷаи сӯхтор нобудшуда боқӣ мондаанд. Ба назар мерасад, ки дар натиҷаи сӯхтор ҳоки бому деворҳои фурӯрафта оташро хомӯш кардаанду қисме аз болору сутунҳо ва дигар ҷӯбҳои кандакорӣ кардашуда то замони мо дар шакли нимсӯхта омада расидаанд. Дар хонаҳое, ки сӯхтор ба амал наомадааст, ба монанди дигар ҷисмҳои органикӣ ҳамаи ҷиз-

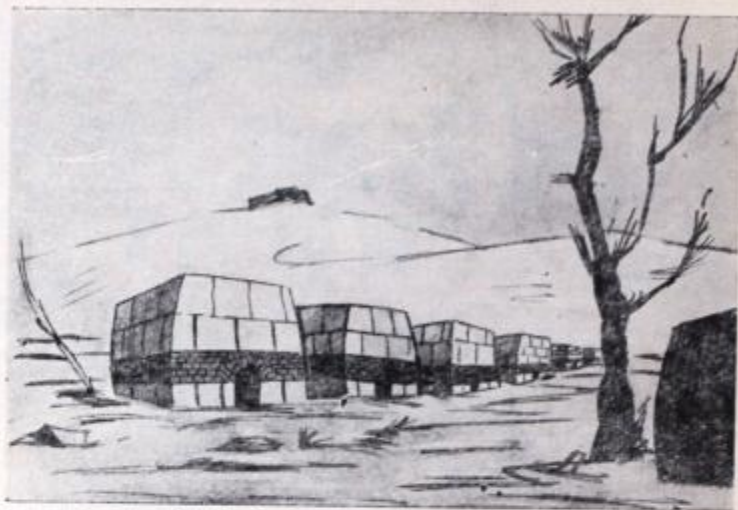
12) Роҳрав ва хонаҳои кӯҳандиз.

ҳои аз ҷӯб сохташуда пӯсида ба хок омехта шудаанд. Бо вучуди ин осорҳои кандакории рӯи ҷӯбҳо дар бисёр хонаҳо дарёфт шудаанд, ки роҷеъ ба вусъати ин намуди санъат гувоҳи медиҳанд. Ин кандакорӣҳо аз тасвиrotи рӯи тахтаҳо ва муҷассасаҳои калончуссаи аз ҷӯби яклухт сохташуда иборатанд.

Ҳайкалҳои лоини бузургчусса фақат дар даромадгоҳи яке аз ибодатхонаҳо ёфт шудаанд.

Сифатҳои ба худ хоси осори санъати Панҷакенти Қадимӣ дар гуногунмазмунии онҳост. Дар ҳар як намуди ин ёдгори мо мавзӯю маънии навро мебинем. Дар поён мо характери шаклҳо ва сюжетҳои алоҳидаи онҳоро дида мебароем.

Яке аз ин гуна сюжетҳо, ки наққошон бисёртар тасвир намуштаанд, маънои эпикӣ-достонӣ дорад, зеро дар он цикли ба сафар ё ба ҷанг рафтани қаҳрамонон — паҳлавоне бо сарбозхояш тасвир ёфтааст. Мо бо камоли қаноатмандӣ тасдиқ менамоем, ки наққош дар ин композиция цикли юриши қаҳрамони машҳури эпикӣ Рустамро, ки дертар дар китоби «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ акс ёфтааст, тасвир намудааст.

13) Сағонаҳо.

Тасвири саҳнаи муҳорибаи занҳои ҷанговар низ маънои қадими эпикӣ дошта, афсонаҳои оид ба «амазонкаҳо»-ро ба хотир меорад...

Дар ёдгориҳои санъати тасвирии Панҷакент маросими эътиқодҳои динӣ ва анъанаҳои ба ин хос низ тасвир карда шудаанд. Аз онҳо мо дарк мекунем, ки парастии манбаъҳои рӯшноӣ: офтоб, моҳтоб ва оташ мавқеи махсус доштааст.

Осори санъат дар Панҷакент ҷойи доштани парастии динҳои аз берун омадаро низ нишон медиҳанд. Ҳамин тавр, дар баъзе лаҳзаҳои образи динии ҳудои Ҳиндуҳо (Шива) тасвир шудааст. Ёдгориҳои санъат нақшҳои бисёр расму оинҳоро, ки ба парастии аҷдодон алоқаманданд, таҷассум намудаанд.

Бисёр сюжетҳо ҳасти ҳаёти моддиро дар бар мегиранд ва заминаҳои ҳаёти доранд. Масалан, саҳнаҳои базму бозииҳои спортиро бо тамоми ҳастиҳои тасвир кардаанд. Сюжетҳои фольклорӣ ва дostonҳо дар бораи ҳайвонот баъди мусаввириҳои Панҷакент насб паҳн шудаанд. Болотар мо дар бораи ба забони сунди мавҷуд будани тарҷумани дostonҳои «Панҷатантра»-и ҳиндӣ ва масалҳои Эзопи юнониро хотирнишон карда будем. Тасвири ба нақлу ривоятҳо бахшидашудаи Панҷакент аҳамияти калони таърихӣ ва ма-

14) Толора чахорсутуна. (Баркароркуанда меъмор Л. Гуренич).
Дар пешгоҳ — расми модархудо.

дайн дорад. Онҳо яке аз мавзӯҳои ба ҳамдигар дучоршавии маданияти шарқу ғарбро, ки ба тамоми таърихи бисёрсолан Осиёи Миёна хос аст, инъикос менамоянд.

Ҳамин тавр, саёҳатро дар Панҷакенти Қадим ба охир расонида қайд менамоем, ки вай аз рӯи гуногунамудии санъати тасвири худ кайҳо аз ҳама ёдгориҳои замони ибтидоии асримиёнагии Осиёи Миёна пеш гузаштааст. Бо амали наққошони дар ҳаҷми калоне рӯи деворҳою толорҳои ҳокимон, табақаҳои олимартабаи шаҳр, ибодатхонаҳо ва хонаҳои истиқоматӣ мусаввар шудаанд. Ба ин вобаста «Панҷакенти Қадим,— навишта буд ҳанӯз соли 1949 А. Ю. Якубовский,— аллакай аз рӯи миқдори санъати тасвири худ, ки нисбат ба Варахшава Тупроққалъа зиёдтаранд, пеш гузашт. Панҷакент, зоҳиран маҳзани ҳақиқии санъати тасвири тоҷикони бостонӣ мебошад».

Ақнуи, баъди зиёда аз 30 соли ҳафрии ин шаҳр ба гуфтаҳои А. Ю. Якубовский илова намудан мумкин аст, ки Панҷакенти Қадим яке аз хазинаҳои беҳтарини сугдиён, яъне аҷдодони тоҷикони имрӯза ба шумор меравад ва он аз тарафи муҳаққиқон Б. Ғ. Ғафуров, А. Ю. Якубовский, М. М. Дяконов, М. А. Беленицкий, Н. Н. Неъматов, А. Ҷ. Ҷалилов, А. М. Маршак, В. И. Распопова ва дигарон то ба дараҷае омӯхта шудааст.

Дар хулоса қайд менамоем, ки Панҷакенти Қадим бо тамоми намудҳои ёдгориҳои моддӣ, меъморӣ, санъат дар айни замон ёдгории энциклопедии замони сугдиён ҳисоб шуда, дар омӯзиши таърихи асрҳои V—VIII халқҳои Осиёи Миёна роли калон мебозад.

Исследование городища древнего Пенджикента было начато еще в 1946 году по инициативе академика АН СССР Б. Г. Гафурова, под руководством крупного ученого, востоковеда, члена-корреспондента АН СССР, академика АН Таджикской ССР А. Ю. Якубовского. Последнему принадлежала идея привлечь для работы в городище знатоков по древней истории народов Центральной Азии востоковедов М. М. Дьяконова, А. М. Беленицкого, археологов — А. И. Тереножкина, И. Б. Бентовича, архитектора В. А. Воронину, нумизмата О. И. Смирнову.

Предвидя перспективы работы в Пенджикенте, сразу же была начата подготовка молодых кадров. В состав отряда вошли аспиранты и студенты Н. Н. Негматов, А. Д. Джалилов, О. Г. Большаков, А. М. Мандельштам, В. Я. Ставиский и многие другие соискатели, которые в настоящее время стали крупными учеными нашей страны.

Периодично в раскопках отдельных объектов принимали участие такие известные ученые как В. А. Лившиц, В. Г. Луконин, Е. В. Зеймаль и другие.

Здесь усовершенствовали свои археологические знания многие сотрудники сектора археологии и нумизматики Института истории им. А. Дониша АН Таджикской ССР У. П. Пулатов, Ю. Я. Якубов, Т. М. Атаханов, Л. Т. Пьянкова, а также доцент ТГУ им. В. И. Ленина Х. Ю. Мухиддинов, доцент ЛПИИ им. С. М. Кирова С. М. Марофиев.

В настоящее время в составе Пенджикентской экспедиции под руководством заслуженного деятеля науки Таджикской ССР, доктора исторических наук, старшего научного сотрудника Ленинградского отделения ордена Трудового Красного Знамени института Археологии АН СССР А. М. Беленицкого работают кандидаты исторических наук: археологи Б. И. Маршак, В. И. Распопова, архитектор Л. А. Гуревич, реставраторы М. П. Винокурова, Г. И. Тер-Оганьян, Т. С. Василенко.

Отрадно отметить, что группа молодых археологов-пенджикентцев, участвовавших в раскопках городища в школьные и студенческие годы, выросли до видных ученых. Это кандидат исторических наук Даврон Абдуллаев, заведующий отделом археологии историко-краеведческого музея им. А. Рудаки г. Пенджикента Исма-тулло Рахматуллаев, научный сотрудник этого же музея Алек-сандр Шабетник и лаборант Пенджикентской археологической ба-зы Усман Эшонкулов.

Огромное количество металла, стекла, ткани, керамики еже-годно поступает для хранения в фонд Пенджикентской археологи-ческой базы Института истории им. А. Дониша АН Таджикской ССР. Все это реставрируется и восстанавливается старшим лабо-рантом базы М. А. Исаковой, которая с 1960 года выполняет эту довольно трудоемкую, но благородную работу.

Древний Пенджикент поистине признан полевой школой моло-дых археологов. Ежегодно на практику и для освоения методов археологических исследований направляются десятки аспирантов и студентов из различных вузов Москвы и Ленинграда и ряда со-юзных республик.

Изучение городища древнего Пенджикента является одной из координационных тем по изучению истории материальной культу-ры таджикского народа. Она разрабатывается сотрудниками Ле-нинградского отделения Института археологии АН СССР (руково-дителями темы А. М. Беленицким и научным сотрудником В. И. Распоповой), ордена Ленина Государственного Эрмитажа (В. И. Маршак), института истории им. А. Дониша АН Таджикской ССР и Пенджикентским республиканским историко-краеведческим му-зеем им. А. Рудаки (И. Рахматуллаев).

Начиная с 1946 года по настоящее время, сотрудники Пенджикентской экспедиции издали множество монографий и статей, по-священных вопросам становления раннесредневекового города, мо-нументальному искусству, ремеслу, религии, материальной куль-туре и торговле. Однако, поставленные перед экспедицией задачи на этом не исчерпываются, коллективу предстоит решить еще мно-го задач, ответить на многие вопросы, которые возникнут во вре-мя раскопок. Главными из них являются вопросы социологии, экономики, фортификации и устройства города в целом, превра-тившегося в руины 12 веков тому назад.

Исходя из вышензложенного предлагаемый проспект не претен-дует на полноту нашей экскурсии по памятникам архитектуры, искусства материальной культуры и ряду вопросов социальной жизни древнего Пенджикента.

С особой признательностью хочется отметить, что Пенджикент-ская экспедиция всегда чувствует заботливую поддержку со сто-

роны республиканских, партийных и советских органов, а также Президиума АН Таджикской ССР и его президента, члена-корреспондента АН СССР М. С. Асимова, а также директора Института истории им. А. Дониша академика АН Таджикской ССР Б. И. Искандарова.

Кроме того, залог успехов экспедиции во многом зависит от местных партийных, советских органов, постоянно создающих благоприятные условия для плодотворной работы экспедиции.

* * *

«Крупных городов, кроме Самарканда, в волостях к югу от Зеравшана не было; соборная мечеть имела только в Пенджикенте; в окрестностях города растет много плодовых деревьев, особенно миндаля и ореха». Так писал о Пенджикенте величайший географ всех времен Макдиси еще в X веке.

Город этот расположен в 60 км к востоку от Самарканда. В географическом отношении он находится в среднем течении реки Зеравшан, которая здесь, дробясь на рукава, достигает значительной ширины (3—4 км). Река, которая принесла известность долине, берет свое начало в Зеравшанском леднике и представляет крупную водную артерию Средней Азии. Длина реки — 877 км, в пределах Таджикистана — 316 км. В горной части своего течения она содержит большой энергетический запас. Таджики называют ее Зеравшон, их предки согдийцы называли — Намик, а греки Политимет. Однако какими бы именами ее не называли, смысл их почти одинаков — благонесущая, прославляющая и многотимая. Достаточен тот факт, что водами Зеравшана орошается около миллиона гектаров земли, где живет и трудится более полутора миллионов человек.

Расположенный на левом берегу Зеравшана, Пенджикент со времен каменного века — палеолита (50—25 тысяч лет тому назад) — был заселен человеком.

Еще до начала исторического периода во III—II тысячелетии до нашей эры в 15 км к западу от современного Пенджикента на месте кишлаков Саразма и Авазали было расположено поселение протогородского типа. В результате предварительных исследований и археологических раскопок установлено, что это поселение площадью более 90 гектаров, является единственным пока оседло-земледельческим памятником Среднеазиатского междуречья, так называемым Мовароуннахра.

Жилища саразмийцев не были большими. Семья имела 2—3 комнаты со стенами толщиной в 40—50 см построенными из сырца и пахсы. Они расположены внутри многокомнатных домов с

отдельными дворами. Это говорит о том, что саразмийцы находились на стадии раннеклассового общества, на заре становления социальной дифференциации.

Несмотря на это, по найденным остаткам памятников материальной культуры частично можно определить уровень развития жителей Саразма эпохи бронзы. Они прекрасно обрабатывали камни, из которых изготавливали чаши, ступки и пестики, а также гири. Из кремневых камней — наконечники стрел, ножи, серпы, топоры и другие орудия труда. Чувствуется, что это искусство саразмийцы заимствовали от своих предков, людей эпохи палеолита и неолита.

Находки бронзовых изделий: топор-тесло, ножи, кинжалы, наконечники копий свидетельствуют о том, что жители этого памятника достаточно освоили производство металлов и металлических предметов.

По изготовлению керамических сосудов саразмийцы намного опередили своих зеравшанских сверстников. Еще в III тысячелетии до н. э. они изобрели гончарный круг и изготавливали различные по назначению расписные сосуды. Среди них встречаются такие сосуды, которые находят себе аналогов среди керамических изделий Индии, Пакистана, Афганистана, Ирана и Южного Туркменистана. Многие памятники материальной культуры Саразма, прежде всего, бронзовые ножи, кинжалы можно увидеть в вышеперечисленных странах. Факт этот является доказательством того, что еще 4—5 тысяч лет тому назад зеравшанцы и другие народы Средней Азии вели обмен вещей со многими народами Центральной Азии.

По собранным многочисленным костям установлено, что культура животноводства находилась на высоком уровне. Жители Саразма приручали почти все виды домашних животных, которые встречаются в настоящее время.

Земледелие являлось наиболее развитой отраслью хозяйства. Находки многочисленных зернотерок и терок, следы древних ирригационных сооружений и измельченная солома в кирпичках и штукатурке являются бесспорным доказательством этого факта.

Таким образом, открытие Саразмского поселения имеет весьма важное значение не только в истории изучения предков таджикского народа, но и всех народов Средней Азии.

В последующие века, в период, когда Согд входил в состав Ахеменидского государства, Пенджикент уже славился своей земледельческой культурой. Греческие историки Квинт Курций Руф и Арриан в своих трудах, посвященных походу Александра Македонского, не упоминают Пенджикент, но историками и археологами доказано, что в IV—III вв. до н. э. Пенджикентский оазис был

одним из густонаселенных районов Восточного Согда. Многоводность, климатическая благоприятность верховья Зеравшана для земледелия и скотоводства являются доказательством того факта, что район Пенджикента и его окрестности сыграли не последнюю роль в экономике и социальной жизни столицы Согда — Мараканды.

Найденные в окрестностях Пенджикента античные поселения Холикназар и Зебони Поен, датированы III—I вв. до н. э. Архитектурное строение Холикназара, где стены были укреплены прямоугольными башнями и стреловидными бойницами, весьма наглядно представляют развитие строительного дела горных областей Согда в эпоху античности.

Согд в период правления Кушанского государства (I—IV вв. н. э.) был одним из самых больших государственных объединений на территории Средней Азии. Прав был Б. Г. Гафуров, писавший о развитии ирригации и сельского хозяйства таджиков, что «Богарное земледелие было распространено в предгорных и горных районах. В кушанское время была освоена вся земля верхнего Зеравшана».

Успешное социальное и материальное развитие Зеравшана в V веке подготовило почву для образования самостоятельного княжества. Это ярко выражается в том, что еще до образования эфталитского, а затем согдийского государства, появляется столичный город — Пенджикент.

Древний Пенджикент расположен в 1,5 км к юго-востоку от современного города Пенджикента. Он в настоящее время является одним из эталонных памятников Средней Азии. Его изучение, как отмечено выше, было начато еще в 1946 году А. Ю. Якубовским, который руководил раскопками до 1953 года. После годичного руководства М. М. Дьяконова, с 1955 года и по настоящее время древний Пенджикент исследуется под руководством А. М. Белецкого.

В науке давно уже признано, что древний Пенджикент состоит из четырех отдельно расположенных друг от друга частей — шахристана, цитадели, пригородного поселения и некрополя. Шахристан был последним городом на пути из Самарканда в горы, известный в науке как страна Кухистан. Как отметили исследователи, его название много раз встречается в трудах арабских, персидских и таджикских средневековых историков. Они, рассказывая о завоевании Средней Азии арабами в VII—VIII вв., отдельно останавливались на борьбе пенджикентцев против иноземных завоевателей. В этом, как отмечают историки, велика роль их последнего правителя Деваштича. Факт этот дополнительно обосновывается по письменным источникам, найденным пастухом Джураали Мухаммадалиевым в 1932 году в замке на горе Мур.

Как указывалось, развалины древнего Пенджикента состоят из четырех, недалеко друг от друга расположенных частей, но следует отметить, что такое деление отнюдь не значит, что они существовали самостоятельно, независимо друг от друга, а наоборот, наличие их определяло характерную черту феодального города Средней Азии. В этом аспекте древний Пенджикент со своими вышеуказанными элементами занимает важное место среди аналогичных памятников среднеазиатского междуречья. Отметим, что как шахристан — территория собственно города, так и другие его части до наших времен не были нарушены поздними застройками и планировками под посевы. Это и было одним из достоинств памятника, благодаря которому в настоящее время удалось получить полное представление о структуре раннефеодального города.

Шахристан — собственно город, окруженный крепостной стеной. Занимает около 14 гектаров площади. Он возник, как показали раскопки, в V или в начале VI в. в. н. э. и прекратил свое существование в связи с событиями арабского завоевания Средней Азии во второй половине VIII в. Впоследствии не делалось попыток восстановить город, и верхний строительный горизонт городища поэтому оказался археологически разрушенным. Это обстоятельство оказалось весьма благоприятным для производства раскопок и позволило выяснить картину городской жизни в последний период существования города с полнотой, редко доступной для многих других древних археологических памятников.

За истекшие годы с начала исследования городища раскопки производились на всех указанных его частях, однако, основные усилия были направлены на изучение собственно городского поселения — Шахристана, на котором вскрыто около 35% его территории. Именно здесь получены наиболее важные наблюдения, касающиеся, прежде всего, топографической структуры города и характера его застройки. Наряду с разрушившимися постройками здесь были раскопаны и значительные по длине отрезки улиц.

Хотя сейчас еще рано говорить о всей уличной сети города, но, судя по вскрытым отрезкам, улицы шли достаточно прямолинейно как в меридиональном, так и в широтном направлениях. Это оказало весьма существенную помощь для понимания застройки городской территории. Улицы определяли четкими границами отдельные массивы городских кварталов, каждый из которых состоит из тесно примыкающих друг к другу жилищ. По числу помещений, по своей планировке отдельные дома отличаются между собой довольно значительно, характеризуя социальный состав их владельцев. Вдоль улиц, примыкая к наружным стенам жилищ, группировалось значительное количество ремесленных мастерских и торговых заведений, всегда имеющих выход на улицу. На пере-

крестках улиц находились базарчики, состоящие из ремесленных и торговых построек. В центральной части городища были раскопаны два рядом стоящих храма, занимавших обширную площадь городской территории.

Впервые в Пенджикенте выяснен тип местной храмовой архитектуры, существенно отличающейся от культурных построек, например, буддистов или христиан, ставших сейчас известными по раскопкам в ряде пунктов на территории Средней Азии, а также от храмов огня, о которых мы знаем по памятникам Ирана. Храмы Пенджикента представляли собой сложный комплекс различных построек, связанных с обширными дворами. Главные храмовые помещения сооружались внутри дворов на стилобате. Они представляли собой открытые на восток четырехколонные залы, которые соединялись проходом и с трех сторон были окружены коридорами или открытыми галереями. К этим помещениям с востока примыкал по всему фасаду айван на шести колоннах, который соединялся с главным залом.

Площадь храмовых дворов замыкалась частично стеной, но в большей части постройками различного назначения, а с наружной стороны (восточной фасадной стороны ограды) айванами, в центре которых сооружались ворота.

Выше отмечалось, что в ходе раскопок было открыто много ремесленных или торговых построек. К сожалению, в большинстве случаев мы не в состоянии установить характер занятия их владельцев. Такое положение обусловлено рядом хорошо понятных причин, связанных с обстоятельствами гибели города. Кроме того, от многих видов средневекового ремесла, не требовавшего сложного стационарного оборудования и при портативности инструментария трудно ожидать сохранения явных его следов в самих мастерских.

Тем не менее о некоторых видах ремесла в Пенджикенте мы можем говорить с полной определенностью, как по найденным инструментам, так и по остаткам оборудования, бракованным изделиям, шлакам и другим отходам производства. Так с полной очевидностью восстанавливаются ремесла по обработке металлов, железоделательные мастерские (кузницы), в которых сохранились, в частности, горны и специальные очажные устройства; мастерские литейщиков бронзовых изделий и ювелиров, в которых также сохранились специальные очаги. Отметим также находки тиглей и дьячков с окислами металлов, а также литейные формы, и в отдельных случаях и самих изделий, отлитых в одной и той же форме.

О стеклоделательном ремесле свидетельствует открытие в рабаде мастерской, в которой на месте обнаружены специальные ванночки с застывшей стеклянной массой.

Едва ли можно сомневаться в наличии гончарного ремесла, хотя до сих пор при раскопках не найдены обжиговые печи. Надо полагать, что они находились, как и стеклодельная мастерская, вне шахристана, но следы их пока не обнаружены.

О развитии ткачества свидетельствуют сохранившиеся в большом количестве специальные принадлежности ткацких станков (грузики, костяные гребни). От шелкоткацкой мастерской сохранились остатки устройства, предназначенного для парки шелковичных коконов. Не возникает сомнений о наличии в городе плотничьего, столярного, костерезного, кожевенного и других ремесел.

То, что города Средней Азии являлись центрами интенсивной торговой деятельности, особенно внешней торговли — факт, давно установленный в науке, по данным письменных источников. Из числа вещественных находок в Пенджикенте, которые в определенной мере могут подтверждать это, являются бусы из янтаря (особенно из прибалтийских стран), кораллы и жемчуга (из южных морей).

Развитие внутренней торговли, как в масштабе всей Средней Азии, так и внутри города, демонстрирует массовые находки нумизматических материалов и, в первую очередь, медных монет, насчитывающих много тысяч единиц. Отметим, что их находят как в виде кладов, так и рассеянными экземплярами на всех объектах раскопок. Как показало изучение монет Пенджикентского городища — большая часть их принадлежит местному чекану, что само по себе говорит о развитии торгово-денежных отношений. Одновременно найдены монеты как серебряные, так и медные, выпущенные во многих других центрах Средней Азии — от Семиречья до Хорезма, включая Чач, (Ташкент), Уструшану (Шахристан), Кеш (Шахрисабз), не говоря о Самарканде и Бухаре. В Пенджикенте, насколько известно, впервые найдены различные по весу гири, на некоторых из них имеются надписи с обозначением их веса. Также найдены и фрагменты керамических сосудов с обозначением их емкости. Все это свидетельствует о том, что товарно-денежные отношения в городе были постоянным повседневным фактором экономического быта.

О Пенджикенте мы вправе говорить, как о городе с социально-разнородным составом населения. Наряду с весьма зажиточным слоем, большое место принадлежало слою ремесленников и имущественно близко с ними связанными городскими торговцами. К этому сословию относился согдийский Моннах, который в качестве посла тюркского каганата в 60-х годах VI в., побывал в столицах Ирана и Византии.

Цитадель (Кухендиз). Площадь ее более одного гектара. Занимает она выгодную в стратегическом отношении местность.

С востока была отделена от шахристана глубоким оврагом. Сохранившиеся остатки крепостных валов подтверждают, что цитадель с южной стороны имела общую с шахристаном крепостную стену и входила в единую систему фортификации города. Цитадель надежно прикрывала шахристан с запада и подступы к южным главным воротам.

У северо-западной подошвы холма, где сооружена цитадель, находится источник Кайнар, который входил в систему укреплений цитадели и, кроме того, к нему мог быть проведен тайный ход. Высота холма до начала раскопок составляла более 30 метров.

Пенджикентская цитадель в плане очень близка к Варахшской (Бухарской) цитадели. Она состоит из двух частей: замка (внутреннее укрепление) и примыкающего к нему с востока дворца (наружный двор). Каждый из них укреплен отдельной крепостной стеной, причем первый из них — замок — с юга и запада — двойной линией стен.

Исследования цитадели были начаты в 1947 году и продолжены в 1948 году археологами А. И. Тереножкиным и Б. Я. Стависким. Стационарно цитадель исследуется автором строк с 1963 года. До 1977 года раскопано более $\frac{2}{3}$ части цитадели, что позволило конкретно рассмотреть устройство цитаделей эпохи раннего феодализма в Средней Азии.

Многолетние раскопки показали, что на территории цитадели в канун арабского завоевания находились два крупных здания — донжон и дворец. Первый, донжон, — это монументальное сооружение, состоящее из платформы размером 26×26 м, высотой от окружающей поверхности двора 2,5 м и цоколя над платформой размером 18×18 м, высотой 8 м. Последний Б. Я. Ставиский назвал жилой башней, так как наверху цоколя были сооружены двухэтажные помещения. По нашим наблюдениям стало известно, что подъем к этим высоко приподнятым помещениям осуществлялся при помощи деревянной лестницы. Признано, что эти помещения были жилищами правителей древнего Пенджикента.

Главным зданием цитадели является дворцовый комплекс. Он раскопан у подножья замка правителя. Комплекс этот состоит из трехъярусного зала, размером $22 \times 12,5$ м, с царской тронной лоджией и трех малых залов, размерами 11×10 м. К залам дворца с запада, юго-запада и севера примыкают парадный айван, длиной 12 м, также парадный коридор длиной 45 м. По сохранившимся на поверхности их стен остаткам отдельных деталей росписи, можно предполагать, что все парадные помещения были некогда украшены многокрасочными росписями. Дворцовое здание с юга, востока и севера было окружено подсобно-хозяйственными помещениями и жилищами, с обслуживающим правителя персо-

налом. Дворец одновременно с шахристаном сильно пострадал в результате пожара, связанного с событиями 721—722 годов. Парадные помещения были сожжены, росписи преднамеренно сбиты со стен и растоптаны.

Трагическую судьбу владельца дворца и «правителя Панча (Пенджикента), государя великого, оплота Согдийского царя, Самаркандского господина Деваштича», раскрыло изучение документов знаменитого архива из замка на горе Муг, который был вывезен, как это представляется несомненным, из исследуемого нами дворца в Пенджикентской цитадели.

Можно сказать, что по характеру планировок помещений, внутреннему убранству парадных залов с многочисленными остатками живописи и резного дерева, дворец правителя Пенджикента Деваштича не уступал дворцам других владетелей эпохи ранне-средневековой Средней Азии.

Некрополь — расположен к югу и юго-западу от шахристана. Он действительно является уникальным кладбищем дому-сульманского Согда. До раскопок некрополь в целом представлял собою вытянутые цепочки и группы в виде отдельно стоящих холмов. Дорога, ведущая нас на городище, разделяет Некрополь на две части: восточную и западную.

Более правильную планировку имеют восточные группы холмов. Они цепочкой в один ряд вытянуты от самой окраины стены шахристана на расстоянии более чем на 400 метров.

Западная группа расположена несколько хаотично, разбросана на территории более чем 10 га. Еще в 1948 году Л. Ю. Якубовский писал, что «Бугры эти — оплывшие склепы, именуемые наусами, где хранились в особых глиняных гробиках — остодахах, или асуариях — кости умерших зороастрийцев» (А. Ю. Якубовский, МИА, 15, стр. 55).

В археологическом отношении их изучение началось в 1948 году. Эту ответственную работу поручили археологам Б. Я. Ставискому, О. Г. Большакову, Е. А. Молчадской. Руководителем работ был назначен А. И. Тереножкин. Этот коллектив за три полевых сезона (1948—1950) раскопал 29 наусов и одно здание, также связанное с погребальными обрядами Пенджикентских согдийцев. Далее в последующие годы под руководством Н. Н. Негматова и Б. И. Маршака количество исследованных наусов доведено до 50 штук. Благодаря этим раскопкам установлено, что Пенджикентские наусы представляли собой однокамерные, реже двухкамерные сооружения небольших размеров.

Их внутренняя площадь не превышала 4—5 м². Высота стен, возведенных из блоков пахсы и сырца около 2 м. Вдоль трех стен

изнутри возведена суфа незначительной высоты (20—25 см) и шириной (40—60 см). Проход с арочным перекрытием шириной не более одного метра, ведет посередине помещения до торцовой суфы.

В результате раскопок были найдены фрагменты и целые ассуарии с костями человека. Пенджикентские ассуарии, в основном, керамические, с крышей. Размеры их преимущественно равны к 50—60-х 25—30 × 15—20 см. При таком сочетании длины, ширины и высоты, толщина их стенок — не более 2—3 см. Как стенки, так и крышки украшены резным орнаментом, наклепом, реже скульптуркой.

Малочисленность встречаемых вещественных находок в наусах объясняется тем, что наусы были предназначены только для установления ассуарии с костями, благонамеренно очищенных от мяса покойника. Обряд этот со всеми аналогиями и интерпретациями отражен в специальных научных трудах А. Ю. Якубовского, А. М. Беленицкого, В. Я. Ставиского и других.

Р а б а д — пригородное поселение. Оно расположено к востоку и юго-востоку от шахристана. Площадь пенджикентского рабада в два раза превышает территорию города. На его территории находится более двух десятков отдельно друг от друга расположенных искусственных холмов. Значение их исследования было отмечено еще в первые годы раскопок древнего Пенджикента А. Ю. Якубовским. Оценивая важность пригородных построек для решения проблемы становления среднеазиатского раннефеодального города, он писал, что необходимо «усилить темпы изучения пригородного поселения... именно здесь, — дальше, — писал А. Ю. Якубовский, — мы найдем ответ на вопрос о положении непосредственного производителя материальных благ в Согде».

Согласно этому предположению еще в 1951—1953 гг. О. Г. Большаков и Н. Н. Негматов раскопали остатки около десятка упомянутых холмов, расположенных в непосредственной близости от восточной городской стены.

Раскопки показали, что каждый холм состоял из отдельных домов с тремя и четырьмя помещениями, каждый из которых, в свою очередь, имел особое назначение: спальное, кухонное, приемное и производственное и т. д. Здесь также, как и в большинстве домов шахристана был встречен пандус, ведущий на второй этаж или крышу.

Вещественные находки: монеты, керамика, украшения и другие предметы быта — могли лишь дополнить разнообразность памятников материальной культуры древнего Пенджикента в целом. Одним из главных открытий рабада является винодавильный резервуар с отстойной ямой. По расчетам О. Г. Большакова и Н. Н. Негматова здесь можно вместить 1.400—1.450 литров виноградного сока. Исходя из этого, исследователи пришли к выводу о том,

что еще в VII—VIII вв. «виноградарство в районе Пенджикента достигло значительного развития».

Таким образом, изучение ряда пригородных домов показало, что Пенджикентский рабад к VII—VIII вв., начал складываться как единый топографический организм, являющийся неотделимой частью раннефеодального города. Спустя некоторое время, они были бы включены в черту города и окружены оборонительной стеной, которую мы видим в Самарканде, Бухаре, Ходженте, Термезе и других средневековых городах.

В целом раскопки на всех частях городища позволили с большой полнотой изучить строительное дело и основные черты архитектуры городских сооружений.

Основным строительным материалом в городском строительстве Пенджикента был сырцовый кирпич, устойчивой, не строго стандартной формы и блоки из битой глины («пахсы»).

Из них возводились стены зданий, а из первого — еще и сводчатые перекрытия. Часто встречаются и купольные перекрытия из такого же кирпича. Одновременно был разработан и тип балочного перекрытия, опиравшегося, чаще всего, на деревянные колонны, которому придавалась форма так называемой «дарвози». Изредка встречены каменные базы под колонны. Обожженный кирпич в виде плиток применялся для облицовки стен полов, но также редко. Жилища строились в два этажа. Они достаточно четко различаются по социальному признаку, как по своей величине и габаритам отдельных помещений, отчасти по планировке, но особенно по оформлению интерьеров. Для жилищ зажиточных слоев характерным элементом являлись парадные 4-х колонные, чаще всего, весьма просторные (до 80 и более кв. м.) залы, с глинобитными, вдоль всех стен, скамьями — суфами. В таких залах стены обычно сверху донизу покрывались росписью, колонны, прогоны и балки потолков, дверные рамы и сами двери богато украшались великолепной резьбой.

К залам примыкали сводчатые помещения типа кулуаров, стены которых в отдельных случаях также покрывались живописью. Эти помещения соединялись с рядом служебных или хозяйственных помещений, обычно также сводчатых. Из их числа особенно характерны для Пенджикентских жилых построек лестничные клетки специального устройства с винтовым пандусом на наклонных сводах, служивших для подъема в помещения верхнего этажа.

Помещения верхних этажей сохранились, естественно, значительно хуже, чем нижние. Но по остаткам их на всех раскопанных участках городища видно, что именно помещения верхних этажей являлись по преимуществу жилыми, и в повседневном быту представляли максимум удобств. Достаточно часто в состав жилищ

входили как в нижнем, так и в верхнем этажах особые помещения типа домашних капелл, для которых характерно наличие у одной из стен специально устроенной пристенной алтарной ниши с площадкой для очага. Фасады богатых жилищ оформлялись в виде айванов на колоннах, или лоджий с подкупольными перекрытиями. Жилища рядовых горожан были несравненно более скромными как по количеству, так и по размерам отдельных помещений и особенно по характеру убранства интерьера. В составе этих жилищ отсутствуют парадные залы с их богатым убранством. Также отсутствуют айваны. Но и они строились в два этажа.

Важной особенностью жилых построек Пенджикента является отсутствие открытых дворов, столь характерных для позднесредневековых городских построек Средней Азии и всего мусульманского Востока.

В рамках настоящей экскурсии дать в какой-то мере подробное описание всех находок, которые были обнаружены во время раскопок, разумеется, нет возможности. Ниже характеризуются лишь основные категории предметов материальной культуры.

Как и повсеместно, при археологических исследованиях населенных пунктов Средней Азии и всего Востока, в Пенджикенте среди находок первое место занимают керамические изделия. Они включают кухонные, столовые сосуды самых разнообразных форм и размеров, очень крупные по размерам для хранения сыпучих тел и жидкостей (хумы), водоносные кувшины, миниатюрные различной формы сосуды для пряностей, игрушки и т. д. Многие виды керамических изделий, главным образом, из числа столовой посуды, отличаются изяществом форм и разнообразной орнаментацией. Характерной особенностью ее являются то, что многие из них подражают аналогичным художественным металлическим изделиям. Именно на такую посуду предъявляют спрос в первую очередь городские жители.

Сравнительно многочисленные находки стеклянных изделий, представленные в основном мелкими предметами, главным образом, флаконами, предназначенными, очевидно, для косметических веществ.

Железные изделия также очень многочисленны. Они знакомят нас с орудиями труда, оружием, конской сбруей и различными хозяйственно-бытовыми предметами и утварью.

Многочисленны находки бронзовых предметов, — это, главным образом, предметы украшения и туалета (кольца, серьги, браслеты, различные подвески, зеркала, детали наборного пояса и т. д.).

Численно ограничены находки изделий из драгоценных металлов, это различные предметы украшений (серьги, кольца), характеризующие весьма высокий уровень ювелирного мастерства.

Весьма разнообразна коллекция бус и вставок из цветных кам-

ней (сердолик, бирюза, лазурит, агат, разные породы красных камней), кораллов, янтара и жемчуга.

Отметим также сравнительно значительное количество различных изделий и поделок из кости.

Разумеется, приведенный перечень категорий предметов материальной культуры далеко не полон. Обстоятельства, при которых Пенджикент погиб — войны, восстания, сопровождавшиеся пожарами и разграблениями, уходом жителей — все это обусловило уничтожение бесчисленного множества вещей. Необходимо отметить еще один фактор, приведший к исчезновению целых категорий предметов, характеризующих материальную культуру — это лессовый грунт Пенджикентского городища, в котором предметы из органических материалов полностью уничтожаются. В первую очередь это относится к тканям, кожаным и деревянным изделиям. Однако и об этих категориях изделий мы все же имеем достаточное представление. О них можно судить по уникальной коллекции предметов, найденных на горе Муг, значительная часть которых, несомненно, Пенджикентского происхождения. Особо важными и интересными являются остатки хлопчатобумажных и шелковых тканей. Шелковые ткани мугской коллекции характеризуются разнообразной окраской, орнаментацией и сложной техникой тканья.

Для общей характеристики материальной культуры населения, правда, главным образом, господствующих слоев, обильный материал дают открытые в Пенджикенте памятники искусства, особенно — живописи. Последняя знакомит нас, прежде всего, с костюмом, орнаментацией тканей, в том числе, коврами. Значительно дополняют памятники искусства наши представления о составе предметов украшения.

На пенджикентских фресках представлен, едва ли не полный набор предметов вооружения, включающий как защитное, так и боевое оружие. То же следует сказать о конской сбруе. Многочисленны изображения различных видов и форм металлической (очевидно, из серебра и золота) посуды. Живопись знакомит с изображениями некоторых видов мебели, в том числе и царских тронов. Нельзя не отметить и изображения архитектурных сооружений.

На пенджикентских стенных росписях имеются изображения предметов храмовой утвари. Некоторые из этих предметов являлись замечательными произведениями художественного ремесла.

Следует особо подчеркнуть, что, как это выясняется при сопоставлении отдельных предметов из находок с их изображениями на памятниках искусства, художники передавали их с большой точностью, даже в мелких деталях, что, впрочем, является характерной особенностью всего искусства этой эпохи.

Обратимся к материалам, характеризующим духовную культуру населения города. Об общем широком распространении письменности и, следовательно, грамотности на родном для населения города согдийском языке, говорит упомянутый выше архив документов из замка на горе Муг и еще более убедительно — повсеместные находки надписей на глиняных черепках и камнях. Особенно характерно, что, во-первых, нередко надписи наносились до обжига, хотя в большинстве случаев они делались черной окраской, уже на готовых обожженных изделиях. На камнях они или выбивались или также писались тушью. Прежде всего следует отметить разработанность государственной официальной канцелярской переписки, включающей дипломатические письма, донесения, юридические акты, как например, брачные контракты и арендные договоры, хозяйственную и денежную учетную документацию. Большой интерес представляют тексты астрономо-астрологического содержания (календари). Очень интересна впервые найденная в цитадели школьная азбука (согдийская) на глиняном черепке от сосуда, сопровождающаяся упражнениями в написании целых слов. Разумеется, указанные остатки памятников письменности в очень небольшой степени характеризуют объем всей письменности. Действительно, достаточно указать на чрезвычайно многочисленные находки согдийских текстов в Хорезме, Чаче, Уструшане, Зеравшане и в Восточном Туркестане, которые по всем признакам представляют собой памятники общесогдийской культуры. Эти тексты свидетельствуют о том, что на согдийском языке имелись переводы многих сочинений различных вероучений — буддийских, манихейских и христианских.

К сожалению, только в небольших отрывках сохранились тексты медицинских, минералогических и астрономических сочинений.

Особо следует отметить находки в Восточном Туркестане отрывков из местных эпических сказаний на согдийском языке, в которых упоминается прославленный позже Фирдоуси герой Шахнаме — Рустам, а также притча из индийского сборника «Панчатантра», басни Эзопа. Есть полное основание считать, что эти тексты были известны в Пенджикенте, так как из подобных сочинений художники того времени черпали темы для своих картин, известные нам ныне из раскопок городища.

Новую страницу, исключительно важную по значению для истории культуры народов Средней Азии, открыли археологические работы последних трех десятилетий в области (домусульманского) изобразительного искусства. И если до начала 30-х годов об искусстве этой поры можно было судить лишь по памятникам мелкой пластики, главным образом, по терракотам и ассуарным налпам, то сейчас в распоряжении науки имеются первоклассные

памятники монументальной живописи и скульптуры, найденные на многих археологических пунктах.

Среди последних весьма значительное место принадлежит древнему Пенджикенту.

В Пенджикенте открыты три вида монументальных памятников — стенные полихромовые росписи, резное дерево и глиняная скульптура. Первое место принадлежит стенным росписям. Сейчас насчитывается много десятков помещений, на стенах которых открыты остатки росписей или, по крайней мере, следы от них. Выполненные в богатой гамме тонов, они украшали стены дворцовых, храмовых, и жилых помещений горожан. Живопись покрывала всю поверхность стен сверху донизу, причем часто она располагалась несколькими ярусами. Многие украшенные живописью помещения представляли собой целые художественные галереи.

Разумеется, что от некогда бывшего громадного количества художественных сокровищ до нас дошли лишь относительно небольшие остатки. Много помещений с росписями погибло от пожаров. В них живопись, как правило, утрачена. Но и в помещениях, не пострадавших от пожара, росписи сохранились лишь в виде фрагментов, различных по общей своей сохранности и размерам. Тем не менее и то, что дошло до нас в сравнительно удовлетворительном состоянии и исключительно обильном количестве, необходимо признать.

Другой категорией является художественное резное дерево. В отличие от стенных росписей знакомству с этими памятниками искусства мы обязаны исключительно пожарам, в огне от которых погибли помещения, где они находились. В таких помещениях значительное количество деревянных конструкций, в том числе и резное дерево, не успев полностью сгореть, оказалось в обуглившемся виде, засыпанным плотным слоем завального грунта, благодаря чему оно и сохранилось. Вне условий пожараща дерево, как и другие органические предметы в лессовом грунте городища полностью истлели, превратившись в слой трухи.

Остатки резного дерева были найдены во многих помещениях. Общая их сохранность при указанных условиях оставляет желать гораздо лучшего. Тем не менее, они свидетельствуют о большой популярности этого вида искусства. Как и стенные росписи, они отличаются разнообразным содержанием своих сюжетов. Резное дерево Пенджикента представлено двумя видами художественной обработки; рельефной (резной глубины) резьбой и объемной скульптурой.

Глиняная крупномасштабная скульптура в Пенджикенте была обнаружена только у входа одного из храмов.

В качестве одной из важных особенностей пенджикентских памятников искусства необходимо отметить исключительно боль-

шое разнообразие их сюжетов. Практически в каждом памятнике мы знакомимся с новой темой, или во всяком случае, с новой трактовкой сюжета.

Ниже дана обобщенная классификация, в которой выделены наиболее характерные категории сюжетов.

Одна из таких категорий сюжетов, к которым особенно часто обращались художники, имеет ярко выраженный эпический характер. Так, в одной показан цикл сцен с изображением похождения одного и того же героя-богатыря и его дружины. Мы с достаточной уверенностью можем утверждать, что художник передает в этой композиции цикл походов в знаменитой поэме «Книга царей» Фирдоуси.

Также, несомненно, древний эпический мотив представлен в сценах поединков молодых женщин-богатырш с воинами мужчинами, восходящих к легендам об амазонках.

В пенджикентских памятниках искусства нашли отражение верования и культы, и связанные с ними обряды. Из них мы узнаем, в частности, о том, какое большое место занимал культ светила — солнца, луны и планет.

Они показывают иконографии иноземных культов. Так на отдельных живописных сценах выступают культовые образы, индуистического (шивиатского) происхождения. Памятники искусства рассказывают о многих обрядах и ритуалах, связанных с культом предков.

Многие сюжеты отражают реальные черты быта, как, например, сцены пиршества, изображения поединков, целых батальных сцен, охоты, настольных игр, спортивной борьбы и другие. Сюжеты из фольклора и животного эпоса пользовались у художников Пенджикента большой популярностью. Выше упоминалось наличие переводов на согдийский язык индийской Панчатантры и греческих басен Эзопа. Иллюстрации к отдельным притчам и басням, которые мы находим в живописи Пенджикента, представляют особо большой историко-культурный интерес. Они демонстрируют один из моментов встречи западной и восточной культуры, черты весьма характерной для цивилизации Средней Азии на всем протяжении ее древней длительной истории.

Завершая экскурсию по древнему Пенджикенту, хочется подчеркнуть, что он по разновидностям памятников искусства уже превосшел все раннесредневековые памятники, исследованные в среднеазиатском междуречьи. Ими покрыты целые гектары стен парадных залов правителя, городской знати, храмов и жилищ состоятельных горожан. В связи с этим следует упомянуть слова А. Ю. Якубовского, который еще в 1949 году писал о том, что «Древний Пенджикент дал уже сейчас по количеству много больше памятников древнего живописного искусства, чем Варахша и

Топрак-Кала. Пенджикент, по-видимому, настоящее царство живописи древних таджиков».

Теперь, спустя более 30 лет, к сказанным словам А. Ю. Якубовского можно добавить, что древний Пенджикент поистине является замечательным хранилищем искусства согдийцев. Многочисленные находки городища исследованы крупными учеными нашей страны Б. Г. Гафуровым, А. Ю. Якубовским, М. М. Дьяконовым, А. М. Беленицким, Н. Н. Негматовым, А. Д. Джалиловым, Б. И. Маршаком, В. И. Распоповой и многими другими.

В заключение еще раз хочется отметить, что городище древнего Пенджикента со всеми его памятниками материальной культуры, архитектуры, искусства, в настоящее время является энциклопедическим памятником в изучении истории согдийцев эпохи становления феодализма периода V—VIII вв.

ИЛЛЮСТРАЦИИ

- 1) 1. Костяная проколка. 2. Каменная бусина.
3. Алебастровая бусина (III—II тыс. до н. э.).
- 2) Бронзовый топор (III—II тыс. до н. э.).
- 3) Бронзовые кинжалы (III—I тыс. до н. э.).
- 4) Расписная керамика (III—II тыс. до н. э.).
- 5) Алебастровый идол (II—I вв. до н. э.).
- 6) Вид античного памятника Холикназара с юго-запада.
- 7) Вид раскопанных помещений в шахристане.
- 8) Северо-восточный вид шахристана.
- 9) Реконструкция храмов.
- 10) Интерьер парадного зала (реконструкция В. Л. Ворониной).
- 11) Вид цитадели с северо-востока.
- 12) Коридоры и помещения на цитадели.
- 13) Наусы.
- 14) Четырехколонный зал. (Реконструкция архитектора Л. Гуревича.) В глубине — изображение богини.
- 15) Фантастическая птица (VII—VIII вв.).
- 16) Керамика (V—VIII вв.).
- 17) Глиняные налпы (VII—VIII вв.).
- 18)—19) Предметы быта и украшения из бронзы, меди и других металлов (VII—VIII вв.).
- 20) Каменистая гиря с согдийской надписью.
- 21) Спортсмены — борцы.
- 22) Сцены из басни Эзопа.
- 23) Божество.
- 24) «Тримурти».
- 25) Поединок у замка.

- 26) Орнаментальный декор винограда (дерево).
 - 27) Изображение льва (дерево).
 - 28) Согдийская азбука на черепке.
 - 29) Танцовщица.
 - 30) Орнаментальный декор винограда (дерево).
 - 31) Дворец правителей древнего Пенджикента на цитадели (реконструкция Л. Л. Гуревича).
 - 32) Щит с горы Муг.
 - 33) Сцена оплакивания.
 - 34) Юноша и девушка — всадники.
 - 35) Сцена пиршества.
 - 36) Арфистка.
 - 37) Орнаменты.
 - 38) Пенджикентский аристократ (деталь).
 - 39) Пирующие вельможи под зонтом.
 - 40) Двухэтажный дом с балконом.
 - 41) Голова женщины в солнечном диске (деталь).
 - 42) Голова согдийца с короной.
 - 43) Орнаментальные росписи панелей и бордюров.
 - 44) Голова юноши (деталь).
 - 45) Летящая фигура (ангел).
 - 46) Крылатый лев (дерево).
 - 47) Рельефный фриз (дерево).
 - 48) Резной орнамент (дерево).
- На обложке: Женщина верхом на льве.

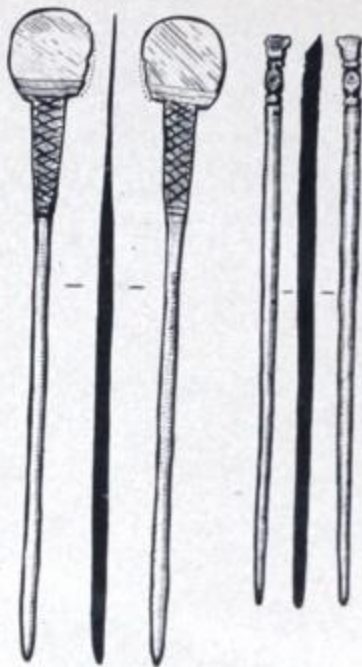
15) Паррандаи фантастикӣ.

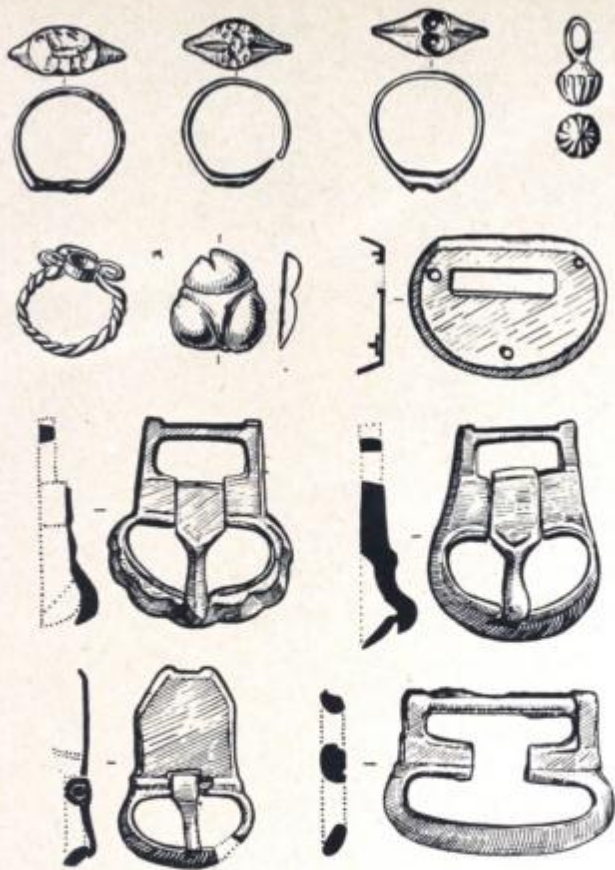

16) Зарфҳои асрҳои V—VIII милодӣ.

17) Лойҳои гулпартофташуда.

18—19) Ашъёҳон зиндагӣ ва зебу зинат аз биринҷӣ, мис
ва дигар металлҳои қимматбаҳо.

21) Гүштигиря.

22) Саҳна аз масалҳои Эзоп.

23) Тасвири худо.

24) «Тримурти» (худоҳои ҳиндуён: Брахма, Шива, Вишна).

25) Чанги тан ба тан дар назди кӯшк.

26) Кандакории нақши ангур (ч.9б).

27) Тасвири шар (чӯб).

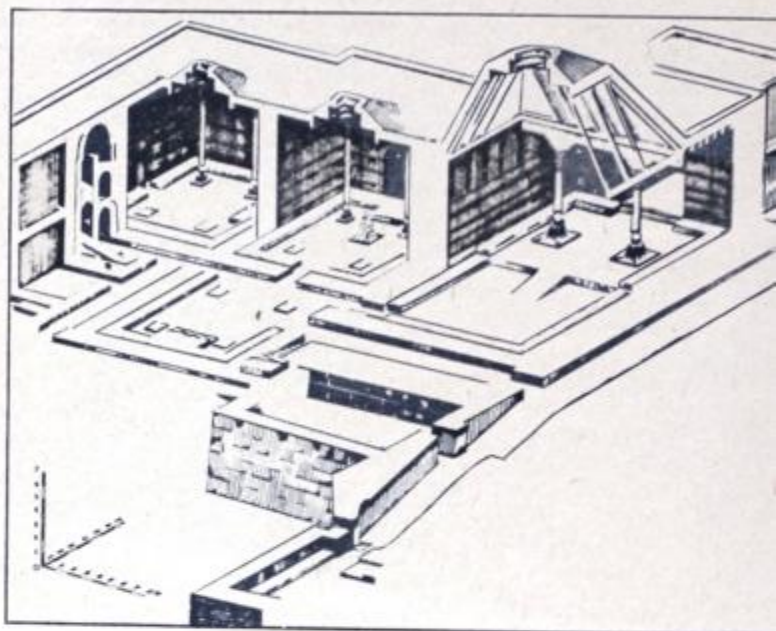
28) «Алифбо»-и сугдӣ дар рӯи сафолпора.

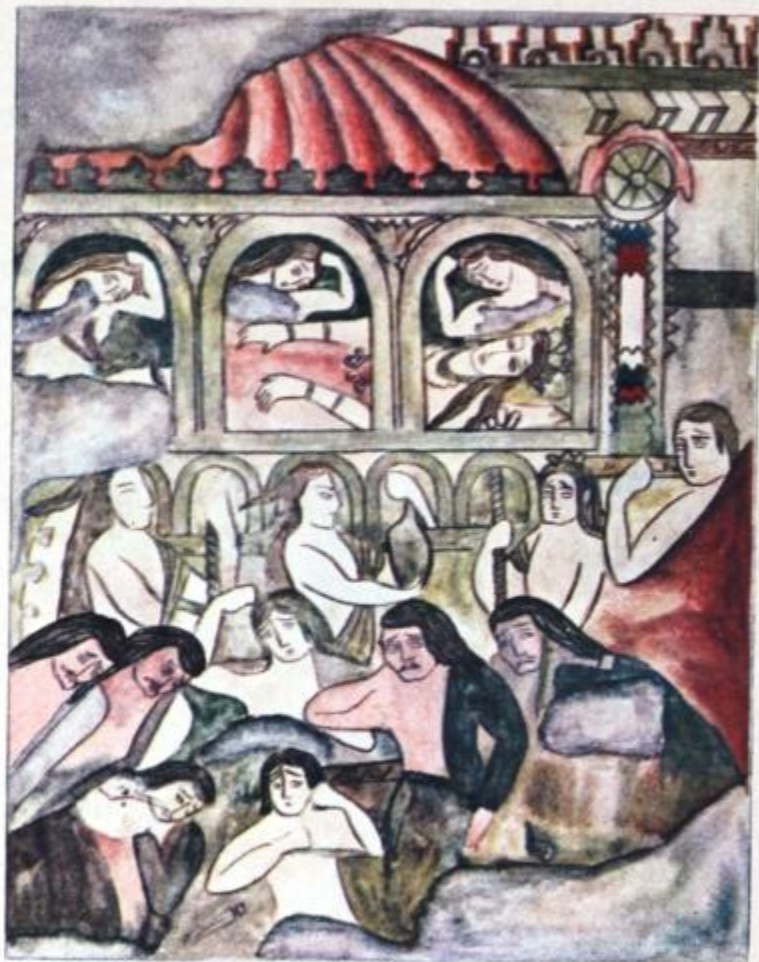
29) Раққосадухтар (чўб).

30) Тасвири надакорин ангур (чўб).

31) Қасри ҳокимони Панҷакенти қадим дар куҳандиз (аз нав барқароркунианда меъмор Л. Л. Гуревич).

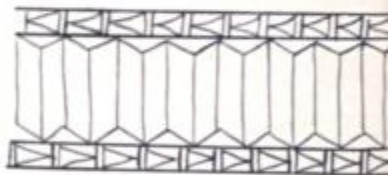

35) Саҳман баэм.

36) Духтари уднавоз.

37) Нақшу нигорҳо.

38) Шахси олимансаби Паиҷақент (порча).

39) Олимасабон дар базм.

40) Бинои дуошънаи пешайвондор.

41) Сарн аан дар доираи офтоб (порча).

42) Сарн суғди тоҷдор.

43) Нақшунингори байни мунаққашҳо.

44) Сари ҷавонписари суғд (порча).

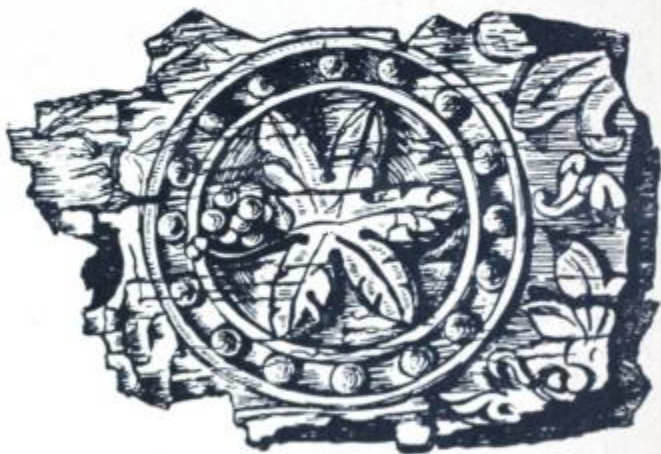

45) Духтари дар парвоз буда.

46) Шери қанотдор (чўб).

47) Лавҳан тасвирӣ (чӯб).

48) Тасвири кандяворӣ дар рӯи тахта.

Дар муқова Зани шерсавор (чӯб).

This book will relate the history of Panjekent — from its old times up to the VIII th c. — and will help to take a very interesting trip.

This book is dedicated to the studies of Panjekent settlement. They began in 1946 under the guidance of the Academician B. G. Gafurov and under the supervision of a great scientist and orientalist the academician A. Yu. Yakubovsky. It was the latter's idea to enlist the experts in the studies of ancient history of the Central Asia peoples, and to investigate the Panjekent settlement. Such experts were: orientalist — M. M. Diakonov, A. M. Belenitsky, archaeologists — A. I. Terenokhin, I. B. Bentovich, architector — V. A. Voronina and a numismatist — O. I. Smirnova.

The arrangements were made for the immediate training of young staff of workers, some students and post-graduates were engaged — N. N. Negmatov, A. D. Jalilov, O. G. Bolshakov, A. M. Mendelshtam, B. Ya. Stavitsky and many others — now great scientists of our country. From time to time such known scientists as V. A. Livshitz, V. G. Lukonin, E. V. Zeimal and others were taking part during the excavation works.

Some members of the archaeological and numismatic departments and of history and culture sciences, and some workers from the State University of Dushanbe (V. P. Pulatov, Yu. Ya. Yakubov, T. M. Atakhanov, L. T. Piankova, Yu. Muhiddinov and S. M. Marufief), also took part in the works.

Now, in the list of Panjekent expedition, under the guidance of an Honoured Scientist A. M. Belenitsky work archaeologists B. I. Marshak, V. I. Raspopova, architector L. A. Gurevich, restorers M. P. Vinokurova, G. I. Ter-Oganian, T. C. Vasilenko.

It is pleasant to note a group of young archaeologists from Panjekent, the yesterday school children and students who were working sometime as simple labours and earth diggers who «grew up» on the ruins of the old Panjekent. They were: Davron Abdullaev — now chief manager of the department of archaeology in the Museum of Regional

Studies in Panjekent; Ismatullo Rahmatullaev — scientific worker in the same Museum; Alekxander Shebetnik and an assistant of the Panjekent archaeological base — Usman Eshankulov.

Every year a great deal of metal, glassware, ceramics are sent into the funds of Panjekent archaeological base where they are restored by the assistant M. A. Isakova. Since 1960 she is busy with this labour-consuming honourable work.

The ancient Panjekent is acknowledged a real field school of young archaeologists. Every year a number of post graduates and students from the Universities of Moscow, Leningrad and other Union Republics come here to work and to enrich their knowledges in archaeology.

The study of Panjekent settlement is one of the mian problems in the study of the history of Tajik people ancient culture. This problem is worked out by the members of Leningrad Archaeological Institute (A. M. Belenitsky), by the Institute of History in Dushanbe (A. I. Isakov) and by the Panjekent Museum of Regional Sciences and History (I. Rahmatullaev).

Beginning from 1946 the members of Panjekent Expedition edited a number of monographs and articles dedicated to the formation of the early medieval town Panjekent, to its monumental art, trades, religion, material culture and ceramics. But there are still more problems to be solved, many questions to be answered which will arise during the excavations works. The main problems are about the system of the town's constructions and fortifications which fell into ruins 12 centuries ago.

In the Xth c. great geographer of all times. Makdisi, was writing about Panjekent so: «In the regions to the South from Zerafshan there were no big cities except Samarkand. In Panjekent there was a cathedral mosque. Around the town grow many fruit trees, particularly nuts and almonds trees».

The town is situated in 60 km to the East from Samarkand. It stands by the mean of Zerafshan river current which is divided here into branches and is 3—4 km wide. The river takes its source from Zerafshan glacier and is a large Middle Asia water-way. The length of Zerafshan is 877 km, in Tajikistan it is 316 km. In the mountains its current gains great energetic power. Tajiks call it Zerafshan, their ancestors — the Sogds — called it Namik and the Greeks — Politimet. Whatever its name was the meaning remains the same — benefactor, glorifying, worshipped. Enough to say that Zerafshan waters about one million ha of lands where live and work one and a half million people.

In Stone Age of Paleolith period, i. e. 50—25 thousands of years ago the place of ancient Panjekent on the third terrace of the left bank of Zerafshan mean current — was already populated.

Long before the Historical Period, in the III—II millenium and up to our era, in 15 km to the West from the present Panjekent in the

place of present «kishlaks» Sarazm and Awazali there was a settlement of a prototown type. By preliminary investigations and archaeological excavations it was established that this settlement of more than 70 ha is a unique Middle Asia memorial called Maverannahr.

The dwelling-houses of Sarazmian families were not large, of a no more than 2—3 rooms. The walls were of about 40—50 cm thick and usually built from adobe or «pakhsa» (mud mixed with straw). They were built inside of multiroom houses with separate yards. We came to the conclusion that Sarazmians were just beginning at that time to develop a society of class-differentiation.

From the remains of the site it is possible to establish the level of Sarazm culture in Bronze Age. They worked up stones beautifully, made stone cups, mortars, pestles and weights. Of flints they made arrowheads, knives, sickles, axes and other objects and tools. Undoubtedly this skill was adopted from their ancestors — the people of the Paleolith and Neolith Age.

The finds of bronze articles such as axes, adzes, knives, daggers and spearheads prove that the people of this monument assimilated the experience of metal production. Sarazmians were skilled in making ceramics and in this handiwork they outstripped the Zerafshanians. In the IIIrd century of our era they invented potter's wheel and were making different painted vessels for various purposes. Among them we find vessels similar to the works of India, Afghanistan, Iran and Southern Turkmenistan. The most remarkable remains of the Sarazm monuments' material culture are bronze objects such as knives and daggers found also in the above mentioned countries. This is a proof to the fact that in IV—V c.c. the Zerafshanians and other peoples of Middle Asia were bartering with different countries of Central Asia.

In following centuries, in the period when Sogd entered the State of the Ahamenid Empire, Panjekent was already famous for cultivating soil. In the works of Greek historians Kvint Kurtz Ruf and Arrian dedicated to the march of the Alexander the Great they did mention Panjekent at all, but it was confirmed by other historians and later by archaeologists that in IV—III c.c. B. C. Panjekent oasis was one of most populated regions of the Sogd. The Upper Zerafshan was abundant with water, with a favourable climate for farming which is a proof to the fact that Panjekent and its environments played a great role in the economy and social life of Marakanda — the capital of Sogd.

Kholiknazar and Zeboni Poyon settlements in the environment of Panjekent are dating to III—I c.c. B. C. The architectural constructions of Kholiknazar with its walls fortified with rectangular towers and arrow-shared loop-holes are representing the development of building works in the mentioned regions of Sogd.

In the period of Kushan Empire (I—IV c.c. A. D.) the Sogd was

one of the greatest united state on the territory of Middle Asia. B. G. Gaffurov was writing about the development of farming system and the economy of Tajik people so: «irrigative agriculture was very common at the footmountain and mountain regions. In the period of Kushan Empire the whole land of the Upper Zerafshan was brought under the plough».

In the Vth c. the metodical development of social history and welfare of Sogd of the Upper Zerafshan prepared the ground for an independent Principality. Thus springs a Capital city — Panjekent.

Ancient Panjekent is situated in 1,5 km to the South from the present Panjekent. Now it is a model monument of the Middle Asia.

The ancient Panjekent consists of four separately situated areas which are Shahrستان, Citadel, Suburds and Necropolis. Panjekent was the last city on the way from Samarkant to mountains — known as Kuhistan. The latter was mentioned often in the works of the Arab, Persian and Tajik medieval historians. While writing about the conquest of Middle Asia by the arabs in VII—VIII c.c. they described also the struggle of Panjekentians against the foriegn intruders. In this struggle a great role was played by the ruler Dewashticha. It was grounded on the written documents-sources found in 1932 by a shepherd Juraali Muhammadaliev in the castle on Mug mountain.

As already mentioned above the ruins of the old Panjekent consisted of four parts situated not far from each other. But it doesn't mean at all that they existed independently, in contrary, this was typical for a Middle Asia pheudal town. In such aspect ancient Panjekent occupies an important place among the similar monuments of the Middle Asia. It must be noted that Shahrستان and all its other parts were not ruined to give space for new buildings, therefore, we saw now have a full impression about the structure of an early pheudal town.

Shahrستان — a town surrounded by a rampart. It takes up about 14 ha. The town sprang in the V th or in the beginning of the VI th c. c. A. D. and ceased to exist due to the arab invasion in the second half of the VIII th c. Later it was newer restored so the upper layer of the building materials remained archaeologically intact. This event happened to become very useful for the excavations works. It helped to solve the problem about the building up of the city and to picture vividly the cittizens life in the last period of its existence which is a rare luck for old archaeological monuments.

The excavations were executed in all parts of the settlement but main efforts were made to study the mode of life of the citizens of Shahrستان — already 35% of the whole area is thoroughly digged up. Here were got important facts about the topographical structure of the town and its building. Besides the excavations of the ruined buildings there were digged quite long lines of streets.

We cannot say much about the whole network of the streets sys-

tem, but judging from the excavated parts they must have followed straight in meridional as well as in latitudinal directions. The excavation of the streets considerable helped to draw up the picture of the building system. Accurate borders of the streets helped to trace the row of buildings. The building was executed in block system. Each block consisted of closely built separate houses. The houses differ one from the another according to the number of the rooms and their planning, each one characterizing the owner's social position. All along the streets, close to the outside wall — sometimes as part of the house, in some cases without an exit door to the street — there were shops and workshops. In the squares there were small bazaars. In the centre of the settlement there were excavated two temples standing close together taking a big place of the town territory.

The type of the local temple structure was for the first time encountered in Panjekent — it differs much from the temples or the buddhist, christians and fire worshippers temples of Iran — which is now familiar due to the excavations made in a number of places in the Middle Asia. The temples of Panjekent represented a complicated set of different buildings joining into vast yards. The main rooms of the temples were built inside the yards on stilobatis. There were four-pillar halls opening to East and united by passages with the main hall (on the West of the temple). Round the temple's hall ran corridors or kinds of opened galleries. Along the whole front of the building, from East, there was an «ayvan» — veranda propped up by six pillars which joined the main hall. The whole area of the temple and the yards were enclosed by a wall with gates.

As already said above there were discovered many shops and workshops. Unfortunately, almost in all cases, it is impossible to determine the occupations of their owners. This is well understood due to the destruction and devastation. Besides, many medieval crafts did not demand a complicated set of special equipment, therefore, it is almost next to impossible to expect to find the remains of tools. Fortunately, by the remains of some defective objects, slags and other scraps we can establish that clay pots, wooden and glass vessels, metal tools were made, cloth was woven and ornaments were forged of metal. Silk cloth was woven (finds of the equipment for steaming silk cocoons, special looms etc.) and tanned, bone was carved.

The fact that the towns of Middle Asia were the centre of most intensive trade activity, specially foreign trade, was established long ago according to written sources. Among finds, which can in a certain extent, to illustrate the trade relations with remote countries are amber beads (probably from Baltics), corals and pearls (from Baltics), corals and pearls (from Southerns seas).

The coins were found in hidden treasures and by separate scattered everywhere. After the study of coins from Panjekent settlement it was

found out that its greatest part belonged to the local mintage which confirmed the development of trade and monetary transactions in the town. There were found silver and copper coins from many other regions of the Middle Asia — from Semirechie to Khorezm and Chach (Tashkent), Ustrushan (Shahristan), Kesh (Shahrisabz), Samarkand, Bukhara. There are also funds of different weights, some having the inscriptions of their weight. Also some fragments of ceramics indicating the vessels capacities.

Panjekent was a town with socially heterogenous population. Side by side with the wealthy class lived the class of artificers and closely connected with them town traders. To the latter class belonged a Sogdian merchant Moniakh who was an ambassador to Iran and Bizantine from Turk Kaganate in the 60 s of VI th century.

Citadel — (Kuhendiz) — With space under it of more than one ha, standing in advantageous strategic position. From East it is separated from Shahristan by a deep ravine. From the remains of the rampart it is seen that from South the Citadel had a common fortress wall with Shahristan and formed a single system of town fortification. The Citadel safely guarded Shahristan from West and protected the approaches to the Southern main gates.

At the North-Western side of the Citadel foothill was a spring Kaynaz. This spring was included into the Citadel complex and probably there was a secret passage to it. Before the excavations works the height of the hill was more than 30 meters.

The Panjekent Citadel is very much resembling the Varakhsh (Bukhara) one. It is consisted of two parts: the castle (the inside fortification) and the abjoining palace (the outside yard). Each part is fortified by a separate fort esswall, the castle is fortified by a double wall.

The study of Citadel began in 1947 and was continued in 1948 by archaeologists A. I. Terenokhin and B. Ya. Stavisky. Since 1963 the Citadel is constantly studied by the author. Up to 1977 more than 2/3 of the Citadel was digged. It was an opportunity to a thorough investigation of its plannings in the early Middle Asian pheudal period.

Several years of excavations showed that on the territory of Citadel, on the eve of the arab invasion, there were two large buildings — donjon and palace. Donjon is a monumental erection with a terrace measuring 26×26 meters and 2,5 meters high above the yard surface, and a socle above the terrace measuring 18×18 meters and 8 meters high. B. Ya. Stavisky called it a «living tower» as on top of the socle there were built two storey living quarters. There was a wooden ladder leading to the top. These quarters were built for the rulers of Panjekent.

The main erection of the Citadel is the palace complex. It was digged at the foot of the ruler's castle. It consists of a three circled

hall measuring $22 \times 12,5$ m, the king's throne loggia and three small halls measuring 11×10 m. From West, South-West and from North a main 12 m long «ayvan» and a 45 m long corridors are joining the castle halls. According to the remains of separate details of wale painted pictures one can judge that all main apartments sometimes were decorated with such marvelous paintings. From South, East and North the palace was surrounded by subsidiary and production premises, store-rooms and quarters for the ruler's service personnel and servants. The palace and Shahristsan suffered fire in same time which was due to the events in 721—722. All main apartments were burned down, painted pictures purposely knocked off and stamped on.

The tragic fate of the palace owner Dewashticha — «the ruler of Panj (Panjekent), the sovereign of great stronghold, the king of Sogds, the master of Samarkand» — is known from the study of documents found in famous archives, undoubtedly removed from the castle on Mug mountain and taken to the Panjekent Citadel.

The palace of Dewashticha — the ruler of Panjekent — was no less gorgeous than the palaces of Varakhsh Bukhar-Hudats, Usturshan Afshins and of other rulers of the Middle Asia early medieval period.

Necropolis — is situated to the South and South West from Shahristsan. It is really a unique burial-ground of the pre-muslim Sogds. Before the excavations there was a chain of hills standing apart from each other. The road to the settlement separated Necropolis into two parts: The East and West ones. The group of East hills were planned very accurately. They are lined into a row beginning from the outskirts of the Shahristsan Southern wall to a distance of about 400 m. The hills of the West group is rather chaotic, the hills are scattered about the whole territory of more than 10 ha. In 1948 A. Ya. Yakubovsky is writing: «these hillocks-guttered down vaults named «nauses» where the bones of dead Zoroastrians were buried in special mud coffins «ostodans» or «assuaris». (A. Yu. Yakubovsky, MIA, 15, p. 55). The study of them began in 1948. It was carried out by archaeologists B. Ya. Stavisky, O. G. Bolshakov, E. A. Terenokhin. Within three years (1948—1950) these scientists excavated 49 «nauses» and one construction connected with the burial rites of the Panjekent Sogds. Later in the following years, under the leadership of N. N. Negmatov and B. I. Marshak the number of «nauses» were 50. It was established that «nauses» small single-cell rarely double-cell constructions. The space inside them does not exceed $4-5$ m². The height of walls, built of blocks of «pakhsa» and adobe, were about 2 m. In the inside, all along three walls runs a «sufa» of small height (20—25 cm) and width (40—60 cm). In the centre, a vaulted passage of less than one meter wide, leads to a «sufa».

Some fragments and whole «assuaris» were found filled with human bones. The Panjekent «assuaris» are mostly of clay covered

with a lead. They are usually of 50—60×25—30×15—20 cm. With such combination of length, width and height the thickness of the sides do not exceed 2—3 cm. The sides and leads are decorated with different ornaments, stucco moulding, sometime with sculptures.

Scanty finds in «nauses» testify that they were intended only for «assuaris» to be filled with bones clean of flesh. This rite is fully described in the works of A. Yu. Yakubovsky, A. M. Belenitsky, B. Ya. Stavisky and others.

R a b a d — a suburban settlement. It is situated to the South-East from Shahristan. The area of Panjekent Rabad twice exceeds the town territory. More than twenty artificial hills are found on its territory. During the first years of the excavations works A. Yu. Yakubovsky made a note about the importance to their investigation. The study of suburban buildings is very important for the solution of problems to an early medieval pheudal town formation. A. Yu. Yakubovsky writes: «...to hasten the study of suburban settlements... right here we shall find the answer to the questions about all material culture and wealth of the Sogds». According to his suppositions, in 1951—1953, O. G. Bolshakov and N. N. Negmatov excavated the remains of some tens of the mentioned hills, built near the East city walls.

Each hill concealed houses of three to four rooms: bedrooms, kitchens, reception halls etc. Like in many houses of Shahristan there were «panduses» leading to the second floor or roof.

Such finds as: coins, ceramics, ornaments and other objects are an addition to the variety of material culture of old Panjekent monuments. One of most important discoveries in Rabad is a big reservoir to make wine and a well for sediments. According to calculations made by O. G. Bolshakov and N. N. Negmatov the reservoir could hold 1.400—1.450 litres of grapejuice. Thus, the researchers came to the conclusion that in VII—VIII c.c. «vine-growing was already developed in Panjekent region».

The study of a number of suburban houses proved that to VII—VIII c.c. Panjekent Rabad began to be formed into a singlewhole topographic organism. Later it became part of town and was enclosed within the defence walls similar to Samarkand, Bukhara, Khojent, Termez and other Middle Asia towns.

The excavations made in all parts of the settlement helped to study the building system and main structures of the town constructions.

Main building materials in Panjekent were adobe of rectangular form (in average 50×25—12 and 48—24—10 cm), and blocks of hard clay («pakhsa» of 80×80 to 1.00×1.00 m). These materials were used for building walls and arched ceilings. Very often we meet with coupola-shaped ceilings made of same adobe. At the same time there was

elaborated a type of girder ceiling usually supported by wooden pillars and had a form of a, so called, «darwazi». Sometime we meet with stone pillars foundations. Walls and floors were lined with bricks.

The houses were usually built two storey. They sharply differ according to the social position of the owners. They differ by the size of rooms and the planning, and by the interior appearance. The houses of the wealthy class were spacious with four-pillar halls of more than 80 m²) with hard mud floor and with benches «sufas» built all along the walls. The walls' surface was usually covered from top to foot with painted pictures; pillars, purlins and ceiling beams, doors and door-frames were richly decorated with splendid carving.

The halls were leading into arched passages of lobby types with walls covered with carved plaster and painted pictures again. These halls were joined with a number of store-rooms, live-stock housings etc., all arched as a rule. Special arrangements were made for well-shafts staircases with spiral «pandus» leading to the second floor which is typical for all Panjekent houses.

The second floor rooms were preserved much worse than the lower ones but from the remains it is seen that it was the second floor that was mostly used was maximum accommodated. On the upper and lower floors there were built rooms of home chapel types with niches and fire hearths. Facades of the wealthy class houses had constructions similar to «ayvans» supported by pillars or arches of the elevated arcade loggia. The houses of the ordinary citizens were modest, with less number of rooms, less spacious and with less decoration. They were built without «ayvans» but they were always two storey as a rule.

A significant peculiarity about the Panjekent houses was the absence of yards which was so common for the late medieval city houses of the Middle Asia and all Muslim East.

Within the limits of the present excursion book it is impossible to give a detailed description of the grandeur and wealth of the monuments. We shall describe only main finds of material culture. Among all unearthed finds of Panjekent first place is dedicated to ceramics, so common in all Middle Asia. There are numerous finds of different utensils for different purposes such as kitchen utensils, plates and dishes of different forms and sizes, big and small vessels for keeping grains and liquids (khums), water jugs, tiny jars for spices and perfumes, toys etc. Many kinds of ceramics, especially plates and are of elegant form with beautiful colored designs.

A number of finds of glassware mostly small objects like little jars, beads etc. There is also ironware such as tools, arms, harnesses and different objects for domestic use. Numerous finds of bronze like rings, earrings, bracelets, pendants, mirrors, belts etc. Some objects made of precious metals (silver, gold) elaborated with high artistic

taste. Quite a rich collection of beads, brooches, rings, bracelets bejeweled with precious stones — sards, turquoises, azurits, agates, different red stones, corals, jeds and pearls. Some objects made of ivory.

The fall of Panjekent was due to wars, repeated rebellions followed with fire and plunderage, departure of population which caused the destruction of the infinite number of articles. Another fact which caused the disappearance of a whole series of objects of material culture is the loess soil where all makes of organic materials come to a complete destruction. First to come are cloths, leather and wood. Fortunately we have a sufficient notion about them thanks to a unique collection of articles unearthed in the Mug mountain, undoubtedly of Panjekent origin. There are the remains of cotton and silk cloths from Mug collection are demonstrating a variety of colours, designs and a complicated technicology of the weaving.

A rich material is obtained due to the discovery of Panjekent wall pictures. The latter helps us to have the idea about the clothes, cloth designs, carpets and rugs.

Panjekent wall pictures demonstrate almost a full collection of arms, harnesses, different kinds and shapes of metallic (probably silver, gold) utensils, furniture, king's thrones and buildings. There are also some articles of temple utensils, marvelous pieces of art.

While comparing some unearthed articles with the painted ones we found that they were astonishingly exact to the last detail — which is characteristic to the art style of this period.

Now about the spiritual culture of the population. The already mentioned archives of the documents from the Mug mountain castle, the everywhere finds of crocks and stones with the inscriptions, written passages on house walls, signatures on pots and vessels, an ABC book and exercises on an earthen crock, all these are proofs to an all educational system existing in Panjekent.

There were discovered three types of monumental memorials: polychromium paintings, carved wood and earthenware sculptures. In the first place are colored pictures executed in rich gamma of colours. The walls of the palaces, temples and houses were decorated with great skill. Many houses resembled art galleries. Many pictures were destroyed in fire and what didn't suffer fire remained in fragments of different sizes and preservation. Fortunately we dispose of a great amount of materials and some in a good condition too. We marvel the artists achievements and admire the beauty they left behind. Wall painted pictures unbelievably modern and realistic though thousands of years old.

The other type of art is wood carving, delightful wooden models. In contrast to wall pictures the acquaintance with this art we solely owe to fire. A great quantity of wood models and wood carvings did not burn to the end at the time but happen to be covered with a thick

layer of earth and therefore remained almost as new, otherwise wood and other objects made of organic material wholly decayed in the loess soil and turned to a layer of dust.

The remains of carved wood models were found in many houses. Wood carving was very popular and was of great variety in themes and subjects. Carved wood of Panjekent is of two types: relief carvings and large sculptures.

Earthenware large sculptures were found in Panjekent only at the temple entrance.

Most favourite theme was a strongly pronounced epic character. A series of scenes are repeatedly representing the adventures of a hero — an athlete and his body-guards. No doubt the artist painted his scenes depicting the characters from a famous Ferdowsi poem «King's Book».

Another old epic motif which shows the scenes of young women athletes and men warriors combatting reminding of legends about the Amazones.

The traces of religious beliefs and cults, and the connected rites were found in art monuments. The sun, moon and planets were worshipped. In some scenes we can see the performances of religious ceremonies of the hindus, some art monuments picture rites and ceremonies of the ancestors.

There are pictures depicting scenes of feasts, combats, battles, hunting, games, sports etc. The themes of folklore and animal epos were very popular with the artists. Some illustrations to the parables and fables were found in the pictures which are interesting from the point of history and culture views.

By closing the excursion round the ruins of ancient Panjekent we want to emphasize that it surpassed all medieval monuments found in Middle Asia in the variety of statues, temples, and more.

Rows and rows of walls of the city nobility, temples, rulers' halls and the houses of wealthy citizens are covered with wonderful painted pictures. In 1949 A. Yu. Yakubovsky writes: «old Panjekent presented us with a great number of painted pictures which is much greater in number than those of Varakhsh and Toprak Kala. Panjekent is a true kingdom of ancient Tajik paintings». Now after 30 years we may add to his words that old Panjekent is indeed a wonderful treasury of Sogdian art. Its beauty, compositional and thematic varieties are marveled and studied by great experts of our country B. G. Gaffourov, A. Yu. Yakubovsky, M. M. Diakonov, A. M. Belenitsky, N. N. Negmatov and by many others. This ancient settlement with monuments of great material culture and art became an encyclopaedical monument for the study of Sogdian epoch of V—VIII c.c. pheudal period.

«УЗНАВИТ» (195)

ILLUSTRATIONS IN THE TEXT

- 1) 1— bone puncture, 2— stone bead, 3— alebaster bead. III—II millenium B. C.
- 2) Bronze ax III—II millenium B. C.
- 3) Bronze daggers III—II millenium B. C.
- 4) Painted ceramics III—II millenium B. C.
- 5) Alebaster idol II—I millenium B. C.
- 6) A view of ancient monument Kholiknazar from South-West.
- 7) A view of excavated buildings on Shahristan.
- 8) View of Shahristan from North-East (from aeroplane, in 1959).
- 9) Reconstructions of temple.
- 10) The interieur of reception hall (reconstructions ba V. L. Voronina).
- 11) View of the Citadel from North-East.
- 12) A corridor and hall in the Citadel.
- 13) Nausses.
- 14) A four-columu hall. (Reconstruction by architektor Gurevich). The image of goddess is iuside. (goddess).
- 15) Fabulous bird VII—VIII c.c.
- 16) Ceramics V—VIII c.c.
- 17) Earthenware stucco moulding VII—VIII c.c.
- 18—15) Objects and decorations made of bronze, copper and other metals VII—VIII c.c.
- 20) Stone weight with Sogdian inscription.
- 21) Sportsmen-wrestlers.
- 22) Scenes from Aezop fables.
- 23) Deity.
- 24) «Trimurti».

- 25) A combat by the castle.
 - 26) Ornamental grape decorum (wood).
 - 27) Shape of a lion (wood).
 - 28) Sogdian ABC book on a crock!
 - 29) Dancer (wood).
 - 30) Ornamental grape decorum (wood).
 - 31) Palace of rulers of ancient Panjekent on the Citadel (reconstructions by L. L. Gurievitch).
 - 32) A shield from Mug mountain.
 - 33) Scene of mourning.
 - 34) Young horseman and horsewoman.
 - 35) Feasting.
 - 36) An harpist.
 - 37) Ornaments.
 - 38) Panjekent aristocrate (detail)
 - 39) Nobles feasting under the umbrella.
 - 40) Two storey house with balcony.
 - 41) Woman's head in sun-disc (detail).
 - 42) Crowned head of a Sogdian.
 - 43) Ornamented paintings of panels and borders.
 - 44) Young man's head (detail).
 - 45) Flying figure (angel).
 - 46) Winged lion (wood).
 - 47) Embossed frieze (wood).
 - 48) Carved ornament (wood).
- On the **cover** Woman riding a lion (wood).

Д73 ПАНЧАКЕНТИ ҚАДИМ

Ии китобча хонандаро бо бозёфтҳои нодири археологони
Панҷакенти Қадим шинос мекунад.

96 с.

**Древний Пенджикент. Иллюстрированный про-
спект на русском, таджикском и английском
языках.**

Настоящий проспект знакомит читателя с уникальными
находками археологов в древнем городище.

ANCIENT PANJEKENT

Compiler A. I. Isakov. This prospect is an introduction to
unique archaeological finds of an ancient site.

И 20904—104
М501(13)—82 без объяв.

902,6

Автор-составитель
А. И. Исаков

ДРЕВНИЙ ПЕНДЖИКЕНТ

*(На таджикском, русском
и английском языках)*

Муҳаррирон Ҳ. Ҳамроев, Р. Каримов, Л. Шварц.

Расомон С. Логинов, Н. Ғаниев.

Муҳаррири ороиш Г. Красовский.

Муҳаррири техники Р. Анисимова.

Мусаҳҳеҳ М. Усманова

Ба матбаа супурда шуд 16.10.1980. Ба чопаш 23.10.81 имзо шуд. КЛ 04593. Формати $70 \times 90^{1/16}$. Коғазӣ № 1. Гарнитурааш «Мактабӣ». Чопаш барҷаста. Ҷузъи чопин шартӣ 7,02. Ҷузъи рангаи шартӣ 121,380 ҳазор. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 5,48. Адади нашр 10000. Супориши № 1471. Нархаш 1 с. 20 тин.

Нашриёти «Ирфон», Душанбе, Айний, 126. Комбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб. Душанбе, кӯчаи Айний, 126.